

הלוויה על סף הצוק: ישראל נפרדת מדוד בן-גוריון

דוד אוחנה ומיכאל פייגה

א. הקדמה: הנצחה בסבך הגיונות סותרים
במלאת חודש למותו של דוד בן-גוריון דיווחה כתבת עיתון על המשמר על האזכרה:

קברו של בן-גוריון – לבן ורענן כחלומו! בבוקר חורפי קר, סביב גוד של חבלים, כבד עומד קהל אשר בא ליום השלושים כדי להתייחד עם זכרו. צעירים וותיקים, חיילים ומנהיגי עם, אנשי-רוח, חברי קיבוצים בכל קצבי הארץ, וחברי שדה-בוקר – כולם מאוחדים באבל: הוא איננו עוד, הוא נאלם דום, הוא חסר [...]. שדות הנגב רואבים, החולות כואבים, הרוח נושבת עצובה [...] הדגל הכחול-לבן נע כאילו אחוז אי-שקט פנימי.¹

שנים לאחר מכן היו שהתלוננו כי מעמרו הייחודי של בן-גוריון לא נשמר בזיכרון הישראלי. בתו רננה ציינה בראיון עיתונאי בשנת 2004:

כן, יש היום שכתוב של ההיסטוריה, כוונה לגמר את מפעל חייו, ומותו ותרומתו לארץ ולמדינה. אני שואלת אנשים צעירים, חברים של בני אורי, מה הם יודעים על בן-גוריון. במקרה הטוב יודעים שאבא הוא שדה תעופה ושדרה, ואולי, במקרה ממש טוב, גם שיש אוניברסיטה בנגב על שמו. אבל על האדם? מעט יודעים פה. אין היום שום מורשת בן-גוריון. כלום.²

* מחקר זה נעשה בסיוע הקרן הלאומית למדעים. אנו מודים למוריאל רם, לרונה סידלמן ולאמיר פלג על עזרתם.

1 ברכה קופשטיין, 'הדרך האחרונה', על המשמר, 2.1.1974.

2 יוני הדר, 'שכתם את אבא', ידיעות אחרונות, 7 ימים, 24.9.2004.

אפשר שרבריה של רננה הם חריפים וגורפים, אך הם מבטאים טענה שדאוי לכדקה. אנו בוחנים במאמר זה את מקומו של בן-גוריון בזיכרון הישראלי מנקודת המבט של רגע מותו וקבורתו. אנו שואלים אם, כפי שציננה בתו רננה, המרינה קברה אותו יחד עם זכרו. עיקר המחקר על בן-גוריון, הן הביוגרפי והן ההיסטורי,³ מרגיש את עמדות המפתח שמילא בחייו ואת ההחלטות המכריעות שקיבל. ררך רגע המעבר בין החיים למוות אנו בוחנים את מעמרו החתרני, הן זה שבחר לעצמו והן זה שבו נשמר בחברה שעברה שינוי אידאולוגי, פוליטי וחברתי.

רוד בן-גוריון, ראש ממשלתה הראשון של מדינת ישראל, קבור לצד אשתו פולה במצוק המשקיף לנחל צין ביישוב הקרוי על שמו, מררשת בן-גוריון. מקום קבורתו הוא אתר עלייה לרגל חילוני. רבים מבקרים בו אם בשל יחס בבור אל האב המייסד של המדינה הישראלית, אם בשל הנוף הקסום הנשקף מהמקום הרוע ואם בשל מיקומו בדרך לאתר תיירות משמעותי יותר, העיר אילת. במותו בן-גוריון הגדיר עצמו במי שניצב על הגבול בין המסגרות הממוסדות שהיה לו תפקיד ביצירתן לבין המרחבים המיוערים לגאולה בעתיד, על הסף שבין היישוב – אם קיבוץ שרה בוקר או המררשה, ואם מדינת ישראל בבללה – לבין המדבר והתהום. המתח שבין מרכזיותו של המנהיג לבין המקום הפריפריאלי שבו בחר להיקבר הוא מאפיין מרכזי של הדרך שהחברה הישראלית זוכרת את מנהיגה המכונן.

השאלה כיצד הונצח בן-גוריון וכיצד משתקפת דמותו במהלך השנים שחלפו מאז מותו, יכולה ללמד על הרימוי העצמי של החברה הישראלית. בחינה זו מצויה בהקשר של מחקרים רבים שנעשו בשנים האחרונות בנושא זיכרון ומיתוס. מחקרים עסקו במשמעות השואה וזכר הנופלים בקרבות, במיתוסים הגרולים של מצדה ותל-חי, בחשיבות הארכאולוגיה וההיסטוריוגרפיה ואירועי יסוד דרמטיים כהקמת המדינה, ולעיתים בטראומות לאומיות כמלחמות ישראל ורצח ריבין. הדרך שבה הוטבעו אירועי מפתח היסטוריים בדפוס מיתי ועוצבו טקסים ציבוריים שהשתיתו עליהם זהות תרבותית משותפת או מתבדלת, מלמדת הן על מאפייני יסוד לאומיים והן על תהליכי שינוי עמוקים.⁴

לאור המחקר העשיר בנושאי זיכרון והנצחה, מפליא שמחקר זה נפקד שמו ומקומו של רוד בן-גוריון, הנחשב אבי האומה הישראלית והאדם המשפיע ביותר על אופיה ועל תולדותיה. אין בכך לומר כי הוא אינו מונצח, או שאינו מוכר ונזכר. אתרים נקראים על

שמו ומתקיימים טקסים לזכרו. כל ספר העוסק בתקופתו מקריש לו מקום נרחב, ובדיונים פוליטיים רבים מועלה שמו. עם זאת, במחקר האקדמי בישראל בנושא ייצוג העבר חסרה דמותו של מייסד המדינה באופן תמוה. אנו מבקשים להתמודד עם החסר במחקר בעזרת תיאור וניתוח של אירוע היסטורי, שלמרכה האירוגיה אפשר להגדירו באירוע נשחב: ההלוויה של בן-גוריון בדצמבר 1973. בזמנו היה זה אירוע ממלכתי וציבורי גדול ורב רושם, שרווח בתקשורת בהרחבה, כולל התייחסויות עשירות למשמעותו ההיסטורית, אך העניין באירוע נעלם במעט מיר. ההתייחסויות אליו, הן בזירה הפוליטית והתרבותית, ובוראי בזירה המחקרית, הן מועטות ובמעט אינן קיימות.⁵

טקס ההלוויה הוא טקס מעבר (rite of passage), שבו הופך המנהיג, בווראי מנהיג מבונן של אומה, מסובייקט רב משאבים והשפעה (גם אם פרש מפעילות ציבורית זמן רב קודם לכן), לאובייקט סביל בריטואל בעל כללים ומנהגים ממוסדים המופקע לצרכים קולקטיביים. באשר היה מנהיג לאומי, יש אומרים כמעט כול-יכול, עשה בן-גוריון מאמצים להגדיר את החלוציות ואת הממלכתיות בסמלים לאומיים מכוננים. בטקסי ההלוויה ניתנה לו, באמצעות צוואתו וההוראות שהבתיב, הזדמנות אחרונה להנחיל את תפיסת עולמו. כמו בחייו, גם במותו הוא לא היה הסוכן היחיד, אולי אף לא העיקרי, בעיצוב האתוס הישראלי.

ההלוויה הנשכחת הייתה במובנים רבים אירוע מפתח. ישראל איבדה את האב המייסד, שאף שפרש שנים לפני כן מהנהגת המדינה ואף מעסקנות מפלגתית, סמכותו ריחפה מעל הפוליטיקה הישראלית. בן-גוריון נפטר חודש לאחר סיום מלחמת יום הכיפורים, שהייתה קו פרשת מים בתולדות המדינה. רבים הבחינו בסימבוליות של רגע הסתלקותו, שבו נכנסה ישראל לשלב חדש ולא מוגרר. גורמים רבים משפיעים על הנצחתו של בן-גוריון לאורך השנים, וטקס ההלוויה ומקום הקבורה הם רק חלק מצומצם מהם. להנצחה יש חיים משלה, ומקומו של בן-גוריון בזהות הקולקטיבית הישראלית משתנה לאורך השנים כתוצאה מהשינויים החברתיים והפוליטיים. במילים אחרות, מחקר על ההלוויה אינו יכול לשמש מפתח להבנת מקומו של בן-גוריון בזהות הישראלית, לשם כך יש צורך במחקר נרחב יותר. עם זאת, בחינה כזאת חושפת רגע משמעותי של התמודדות חברתית עם הסתלקותו של מנהיג מיתולוגי, מציבה את החברה הישראלית המשתנה במרכז הדיון, ויכולה ללמד על משמעות הזיכרון שהנחילו מנהיגים מבוננים באמצעות רגע מותם ועל החלטותיהם בשאלת הנצחתם.

הלווייתו של בן-גוריון התאפיינה בסבך של הגיונות סותרים ושל אינטרסים מורכבים שאפשר לחלקם לשלושה הקשרים: האישי, הלאומי-ממלכתי והביורוקרטי. ראשית קבע רצונו של המנוח, כפי שבא לידי ביטוי הן בצוואתו והן בקביעה המוקדמת של מקום

5 על טקסי מדינה דא, מעוז עזריהו, פולחני המדינה: חגיגות העצמאות והנצחות הנופלים 1949–1956, קריית שדה-בוקר 1995; בתיה רוגר, 'שקיפות הברכה הנדאה', בתוך: חוד והוד: טקסי הריבונות הישראלית, 1948–1958, קטלוג תערוכה, מוזיאון ארץ-ישראל, תל-אביב, תל-אביב 2001.

3 נציין כמה מהביוגרפיות והמנוגרפיות המדכיות שנכתבו על בן-גוריון: שבתי טבת, קנאת דוד: בן-גוריון הצעיר, תל-אביב 1976; מיכאל בר-זוהר, בן-גוריון, תל-אביב, בך א, 1975, כרך ב, 1977, כרך ג, 1977 (להלן: בר-זוהר, בן-גוריון); מאיר אביזוהר, בראי סדוק, תל-אביב 1990; שלמה אהרונסון, דוד בן-גוריון: מנהיג הנסגס ששקע, קריית שדה-בוקר 1999; טוביה פרילינג, חץ בערפל: בן-גוריון, הנהגת היישוב ונסיגות הצלה בשואה, קריית שדה-בוקר 2001; דוד אוחנה, משיחיות וממלכתיות: בן-גוריון והאינטלקטואלים בין חזון מדיני לתאולוגיה פוליטית, קריית שדה-בוקר 2003.

4 על זהות האזרחית הישראלית ראו, Charles Liebman and Eliezer Don-Yehiya, *Civil Religion in Israel*, Berkeley 1983.

קבורתו. בן-גוריון נחשב למנהיג מבוגר, אך תפיסת עולמו הייתה מקובלת רק באופן חלקי אפילו על אלה שראו עצמם ממשיכי דרכו; ואילו החברה הישראלית של שנות השבעים כבר התרחקה מרחק רב מרבים מהאידאלים שהוא ייצג. הלווייתו של בן-גוריון אפשרה לו בפעם האחרונה לנסות ולהציג בטקס ממלכתי רב רושם מהם הערבים שצריכים להוביל את האומה.

שנית, במקביל לרצונו ובניגוד לו ניצב ההיגיון הממלכתי והלאומי, שבא לידי ביטוי בשאיפותיהם של מנהיגי התקופה להעמיד את בן-גוריון בהקשר שנראה להם ראוי, נכון ותואם את האינטרסים הפוליטיים שלהם. בן-גוריון הוא שהעמיד את ערך הממלכתיות במרכז ההווה הפוליטית של שנות המדינה הראשונות, אך לאחר ירידתו מהבמה הציבורית עבר המושג שינויים משמעותיים. שילובו של המנהיג המבוגר באתוס הישראלי המתהווה לא תאם בהכרח את רצונו.

ושלישית, לצד תביעותיהם של בן-גוריון ושל המדינה הייתה חשיבות רבה גם להיגיון הביורוקרטי שהבנה את הטקס בהתאם לכללי ולמנהגי. למדינה הצעירה לא היה ניסיון רב באירועים טקסיים מסוג זה, והיה צורך להמציא מסורת ולעגן אותה בתקנות מחייבות. הגיסיונות שקדמו לקבורתו של בן-גוריון נתפסו ככושלים וכלא תואמים את הרימוז העצמי המודרני שהמדינה הצעירה שאפה להציג. לטקס ההלוויה והקבורה של בן-גוריון היה פוטנציאל מוטור שכפה את הגיונו הביורוקרטי הן על רצונו של הנפטר והן על זה של המדינה המנציחה.

אישים ומוסדות שונים רצו גם הם לעצב את האירוע ולבטא את יחסם לנפטר. הייתה כבך אירוניה, כיוון שמאפיין בולט של ההלוויה שזוכרים המשתתפים היא השתיקה. זו נכפתה הן על ידי הנפטר עצמו בצוואתו, שאסר על השמעת הספרים בהלווייתו, והן על ידי הגיונו של טקס זיכרון למת, המזמין רגעי רממה. השתיקה במהלך ההלוויה הדגישה את המשמעות שניסה בן-גוריון להעניק לה, אך היא גם אפשרה לקולות אלטרנטיביים להישמע. לא היה קול אחיד וברור שהגריר את משמעותו של האירוע, קול שיכול היה לפרוש את סיפורו של המת, כפי שהיה רוצה שיסופר.

הדרך שבה ייזבר בן-גוריון לא נקבעה באותם ימים, והקולות הממלכתיים והאלטרנטיביים נאלצו להמשיך להיאבק בשנים הבאות. עם זאת, מוטיב חשוב המאפיין את הנצחתו של בן-גוריון הוא המתח שבין המרכז לפריפריה; ולגבי הפריפריה עצמה, המתח שבין הגררתה בפריפריה נחשלת מצד אחד, ובספר חלוצי מצד שני. בחירתו של בן-גוריון להיקבר בשרה בוקר חייבה מעין מסע צליינות (החזרה על עצמו באזכרות מדי שנה) של האליטות הישראליות אל המדבר הדרומי המרוחק, חיקוי מטונימי לתביעתו של בן-גוריון ללכת בעקבותיו וליישב את הנגב. ההלוויה הייתה, אם כן, אירוע מכונן בתולדות המדינה. המדינה נפרדה מבכיר מנהיגיה, ותוך כך גוצר אתר לאומי מקודש, מוקד עלייה לרגל לאומי-חילוני. אך כדי לעשות זאת העמידה המדינה מרכז סמלי הרחק מהמרכז הפוליטי, החברתי והרמוגרפי. קבר בן-גוריון הוא סמל מרכזי של הממלכתיות

הישראלית, אך בה בעת גם מביט בביקורתיות מתמדת על הוויתור שעשתה ישראל ביחסה לאתוס החלוציות והפרחת השממה.

ב. מבט משווה: הלוויות של מנהיגים וערכים לאומיים

המחקר העוסק בלאומיות ובהנצחה מתמקד בזיקות הגומלין שבין התודעה ההיסטורית של ההווה, המעצבת את העבר בהתאם לרוח התקופה שלה, לבין העבר ההיסטורי המטיל את צלו על ההווה.⁴ בן-גוריון עסק באינטנסיביות בדרך שבה יראו אותו הרוות הבאים ובינו את מעשיו, והציב אתגר לדיאלקטיקה הזאת. הוא היה סובך המיתוס המרכזי שלו עצמו.⁵ זה התבטא ביומנו האישי, שחשף בתיבה אינטנסיבית מאוד (ואף אובססיבית) ובכתיבה ההיסטוריוגרפית. אלה שימשו גם מסמכים בעלי חשיבות היסטוריוגרפית, המסייעים לחוקרים בהבנת התקופה ומנהיגיה, אם כי חשוב לבחנם בזירות, בכל מקור היסטורי.⁶ בשלהי פעילותו הפוליטית ביטא בן-גוריון את רצונו לכתוב היסטוריה, ובשאיפתו זאת הוא אינו הראשון או היחיד שביקש להעניק לזכרונות הבאים את פרשנותו האישית למאורעות שעיצבו ושנטל בהם חלק.⁷ קדמו לו, בין היתר, שרל דה-גול ווינסטון צ'רצ'יל, שאף זכה בפרס נובל לספרות. שניהם שימשו לו מודל מודע. בן-גוריון גם אינו היחיד שעיצב את טקס ההלוויה של עצמו ושקבע את מקום קבורתו. באן, שוב, אפשר להשוותו לדה-גול שבחר להיקבר בקולומביי, מחוז יירותו, או לפרנציסקו פרנקו, שבחר במקום קבורתו את סנטה קרוז דה-ל לוס קאידוס, האנדרטה הנישאה המוקדשת להרואי מלחמת האזרחים הספרדית. ברומה להם בן-גוריון הבנים קול ברור ואישי אל

4 על הריבוי בהשפעת העבר על ההווה וההווה על העבר ראו, למשל, Michael Schudson, 'The Present in the Past Versus the Past in the Present', *Communication*, No. 11 (1989), pp. 105-113; Jeffrey K. Olick and Joyce Robbins, 'Social Memory Studies: From "Collective Memory" to the Historical Sociology of Mnemonic Practices', *Annual Review of Sociology*, No. 24 (1998), pp. 105-140. בעברית נסקרות שאלות אלה אצל עמוס פונקשטיין, תרמית ותודעה היסטורית ביהדות ובסביבתה התרבותית, תל-אביב 1991; יואב גלבר, היסטוריה, זיכרון ותעמולה: הריסציפלינה ההיסטורית בעולם ובארץ, תל-אביב 2007. תחום הזיכרון הקולקטיבי בכללו התפתח מאמירות היסוד של אבי התחום, מוריס הלבווקס. ראו, Morris Halbwachs, *The Collective Memory*, New York 1980.

5 ראו, למשל, זאב צחור, 'בן-גוריון כמעצב מיתוס', בתוך: דור אוחנה ודוברט ס' ויסטריך (עורכים), מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית, תל-אביב 1995 (להלן: אוחנה ויסטריך (עורכים), מיתוס וזיכרון), עמ' 136-155; ארי בראל, מדע וטכנולוגיה בתפיסתו ובמדיניותו של דור בן-גוריון בעשור הראשון למדינת ישראל (1948-1958), עבודה לשם קבלת התואר רוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב 2009, פרק ראשון.

6 ישעיהו ילינק, 'יומני בן-גוריון: 1915-1929', הוצינות, כרך יא (1986), עמ' 403-411; מאיר אביזרה, 'על ררך העריכה', בתוך: דור בן-גוריון, זכרונות, כרך ו, בעריכת מאיר אביזרה, קריית שרה-בוקר 1987. ראו גם הוויכוח בין זאב צחור ליתרה ארז בהזכרות א-ר של כתב העת קשת בשנים 1974-1975. בין הספרים ההיסטוריים שהותיר בן-גוריון: מדינת ישראל המאוחדת, תל-אביב 1969; זכרונות, תל-אביב 1971-1987, כרבים א-ו; במערכה, תל-אביב תש"ז-תש"ט, כרבים א-ה.

טקסי המדינה הלאומיים והמלאימים. בכך הוא חתר תחת הגיונם, הגיון הלאמתו של המנהיג לצורך הבלטת מוטיבים לאומיים בהתאם לתפיסה של בני התקופה. אפשר לומר כי כמרים הלאימה המדינה את טקס ההלוויה של בן-גוריון, הלאים אותו בן-גוריון עצמו. קהילה לאומית מגדירה עצמה באמצעות זיכרונה והמיתוסים הלאומיים המבטאים את האתוס המעצב את חייה.¹⁰ חוקרים רבים דנו בזיכרון הלאומי ובחנו את השפעתם של החינוך בכתי הספר, של טקסי הלאום, של בתי הקברות הצבאיים, של ההיסטוריוגרפיה והארכאולוגיה ופרקטיקות רבות נוספות. המחקר העוסק בזיכרון ובלאומיות מפותח מאוד גם בישראל, וחוקרים רבים עסקו כמיתוסים הגרולים של מצדה ושל תל-חי, בהנצחת הנופלים, במשמעות זכר השואה ובהשתמרותם של רגעי מפתח היסטוריים בזיכרון הישראלי.¹¹ תת-תחום במחקר הזיכרון והלאומיות עוסק בהנצחתם של מנהיגים לאומיים, וכאן נותרה עדיין למחקר הישראלי כברת דרך ארוכה. המנהיגים נחשבים למעצבי ערכי הלאום ודרכו בהיסטוריה בעתיד, ודרך הנצחתם מבטא הלאום את ערכיו. לעתים אף מקובל על הכול לזהות מדינה או את תהליך ההלאמה, האיחוד והשחרור שעבדה עם רמותו של מנהיגה המודרני הראשון. כך, למשל, דמויותיהם של אתא תודכ בתודכיה, של מאו דזה רונג בסין, של הוצ'י מין בוויתנאם או של פידל קסטרו בקובה מזהות עם המדינה שהנהיגו, ודמויות כבניטו מוסוליני, אדולף היטלר ופרנסיסקו פרנקו מזהות עם המשטר שהקימו. מדינות שעברו מהפכות וזכרות את דמות המהפכן הראשון, מדינות שעברו תהליך שחרור וזכרות את מי שמגדיר כעניינהן כאבי האומה ומדינות שחוו מלחמות טראומטיות וזכרות את המנהיג שהוביל אותן לקרב.

מחקרים ודיונים נערכו על הדרך שדור בן-גוריון ניסה לעצב את דמות העבר והזיכרון הישראלי,¹² אך טרם הוערך מקומו של בן-גוריון עצמו בתוך הזיכרון הזה.¹³ כיוון שקיימת

10 על חשיבות עיצוב תמונה של עבר לצורך גיבוש הלאום עמד כבר בנריקט אנדרסון בספרו הקלאסי קהילות מדומיינות, תל-אביב 1999. מתנגדו העיקרי, אנתוני ר' סמית, אף הוא הסכים על חשיבות דימויי העבר בעיצוב הלאומיות המודרנית, האומה בהיסטוריה, ירושלים 2003. למבחר מחקרים, מתורגמים ובעברית, העוסקים בעיצוב הלאום וברימויי עבר ראו, יוסי דהאן והנרי וסרמן (עורכים), להמציא אומה, רעננה 2006.

11 הנה רשימה חלקית מאוד של מחקרים עיקריים שעסקו בזיכרון ובהנצחה בישראל: אוהנה וויסטרדיק (עורכים), מיתוס וזיכרון, אניטה שפירא, יהודים חדשים יהודים ישנים, תל-אביב 1997; מתתיהו מייזל ואילנה שמיר (עורכים), דפוסים של הנצחה, תל-אביב 2000; מיכאל פינגה וצבי שילוני (עורכים), קדרום לחפור בו: ארכאולוגיה ולאומיות בישראל, קריית שדה-בוקר 2008; Yael Zerubavel, *Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, Chicago 1995; Nachman Ben-Yehuda, *The Masada Myth: Collective Memory and Mythmaking in Israel*, Wisconsin 1995.

12 ראו, למשל, מיכאל קרן, בן-גוריון והאינסולקטואלים: עצמה, דעת וכדינזמה, קריית שדה-בוקר 1988; זאב צחור, החזון והחשבון: בן-גוריון בין אידיאולוגיה לפוליטיקה, תל-אביב 1994.

13 ככלל, מעטים המחקרים העוסקים בהנצחתם של מנהיגים ישראלים. על מנחם בגין ראו, Yoram Bilu and Andre Levy, 'The Elusive Sanctification of Menachem Begin', *International Journal*

הסכמה על מעמרו כמנהיג מכונן, ויש מוסרות, אתרים ורחובות המנציחים את שמו,¹⁴ חיסרון זה הוא בעל משמעות. הוא חשוב במיוחד בהתחשב בכך שבן-גוריון ניסה לעצב בעצמו את הנצחתו. עיצוב טקס ההלוויה ומקום הקבר היה המשך ישיר לניסיונו לעצב את הדרך שבה ייזכר בהיסטוריה הישראלית. יתרה מזאת, היה זה חלק מהפרויקט ההיסטוריוגרפי היומרי לעצב את התורעה ההיסטורית בכללה, כך ש'הבית השלישי', שנבנה תחת מנהיגותו, יהיה המשך רציף לבית הראשון והשני מהעת הקדומה.

בארי שוורץ בחן כיצד נשתמרו נשיאי ארצות הברית בזיכרון האמריקני לאורך שנים, ובעיקר הנשיא הראשון, ג'ורג' וושינגטון, והנשיא במהלך מלחמת האזרחים האמריקנית, אברהם לינקולן.¹⁵ כפי שהכחין שוורץ, בארצות הברית רמזות הנשיאים נוטות להצטבר בפנתאון: הנשיאים מוצגים זה בצד זה כסדרה רציפה, וכך הם מבטאים את חשיבות המשרה ואת ההמשכיות הדמוקרטית מעבר לחשיבותו האישית של נשיא זה או אחר.¹⁶ עם זאת, לנשיאים מסוימים יש מעמד בכיר יותר בזיכרון הלאומי, ומעמד זה משתנה בהתאם לקבוצות חברתיות ולאזורים גאוגרפיים. לינקולן הנהיג את הצפון במלחמתו בדרום הפורש, אך ככל שהדרום הפך לבעל עמדות רפובליקניות, הפך לינקולן לדמות המסמלת את דווקא את הערכים המקובלים בדרום. ככלל, הנשיאות האמריקנית נחשבת לסמל האתוס האמריקני, וערכים מרכזיים באים לירי ביטוי דרך הנשיאים הקשורים אליהם.

שתי דוגמאות מייצגות שני מודלים הפוכים של הנצחה. לאחר מותו של לנין ב-1924 היה ויכוח במנהיגות הסובייטית כיצד ראוי לקיים את ההלוויה.¹⁷ לרעתם של רבים, ובהם טרוצקי ומשפחתו של לנין, הרבר הנכון לעשותו מבחינת מורשתו של המנהיג היה הלוויה צנועה, התואמת את האידאולוגיה שלו, את אופיו ואת התנגדותו הידועה לריטואליזם המלכותי של פולחן הצאר. המתנגדים, ובראשם סטלין, טענו כי יש לאפשר לעם לתת כבוד ראוי למנהיג המת, ותביעתם התקבלה. פולחן לנין כדמות אבי האומה דמה במידה

14 של יצחק רבין, בגלל נסיבות מותו. ראו, למשל, לב גרינברג (עורך), זיכרון במחלוקת: מיתוס, לאומיות ודמוקרטיה, באר שבע 2000; Vered Vinitzky-Saroussi, 'Commemorating a Difficult Past: Yitzhak Rabin's Memorials', *American Sociological Review*, No. 67 (2000), pp. 30-51.

15 כמה ממקומות הזיכרון שקמו לבן-גוריון: עמותת יד-בן-גוריון, מבני בן-גוריון הנמצאים במדרשת בן-גוריון בנגב, בית בן-גוריון בתל-אביב, הצריף בקיבוץ שרה בוקר ועוד. פרט לכך קרויים על שמו האוניברסיטה בבאר שבע, נמל התעופה הבינלאומי של ישראל וקריית הממשלה. פסלים ותמונות של בן-גוריון מצויים במקומות שונים בארץ.

16 ראו, למשל, Barry Schwartz, *George Washington: The Making of an American Symbol*, New York 1987; idem, *Abraham Lincoln and the Forge of National Memory*, Chicago 2001; idem, *Abraham Lincoln in the Post-Heroic Era*, Chicago 2008.

17 שוורץ הנגיד זאת לבית המועצות, שבה מנהיג חדש מחליף את הגלריה של מנהיגים שקדמו לו. ראו, Barry Schwartz, 'The Social Context of Commemoration: A Study in Collective Memory', *Social Forces*, No. 61 (December 1982), pp. 374-402.

18 Nina Tumarkin, *Lenin Lives! The Lenin Cult in Soviet Russia*, Cambridge Mass. 1983.

רבה לפולחן הצארים שלו התנגד בתוקף, ומעמדו לאחר מותו שידת את מטרות המשטר שירש אותו. לנין הפך למיתוס מבונן בברית המועצות, שהתבטא בפסלים, בברזות, ביום זיכרון, בצערות ובהתייחסויות רבות, ברובן דיטואליות, לבתביו. עם השנים הוריד סטלין את מעמדו של לנין והציב את דמותו במקומו. פולחן לנין שרר הרבה לאחר פולחן סטלין, עד לקריסתה של ברית המועצות, וניפוץ פסלי לנין היה סמל בולט לקצו של עידן. בעוד שחניטתו וכניית מאוזולאום לזכרו סימלו את המיתופיקציה של דמותו באב מייסד של ברית המועצות כאומה חדשה, של המהפכה הבולשביקית ושל האידאולוגיה המרקסיסטית-לניניסטית, הרי שניפוץ פסליו עם נפילת הגוש הסובייטי סימלה בצורה מובהקת רה-מיתופיקציה של פועלו ושל מעמדו. מקרה לנין מלמד ביצר סוכני זיכרון לאומיים מעצבים דמות עבר ללא כל התחשבות ברצונותיו של המנהיג המת שאותו הם מנציחים.

דוגמה הפוכה היא הלווייתו של מייסד הרפובליקה החמישית הצרפתית ונשיא צרפת, גנרל שרל דה גול. עוד בשנת 1952 הותיר דה גול צוואה מפורשת בירי 'ז'ורד' פומפידו, נשיא הרפובליקה אחריו. עם מותו של דה גול בשנת 1970 נפתחה הצוואה. פרט לקבר, שנבקע ליד מקום קבורתו שמתה בצעירותה, הוסיף דה-גול שעל קברו ייחרטו רק שמו ותאריכי לידתו ומותו. על אופי ההלוויה הוסיף:

אינני רוצה הלוויה ממלכתית. לא נשיא, לא שרים, לא משלחת פרלמנטרית, לא נציגים של גופים ציבוריים. רק בוחות הצבא יטלו בה חלק באופן רשמי, בתור שבאלה, אך השתתפותם תהיה צנועה ביותר [...] לא יינשאו נאומים, לא בבנסייה ולא במקומות אחרים. לא הספד בפרלמנט. לא מקומות שמורים במהלך הטקס, פרט למשפחתי, רעים שהם חברים ב'מסדר השחרור' [...] הגברים והנשים של צרפת רשאים, אם זה רצונם, לכבד את זכרי ללוות את גופתי למקום משכנה האחרון. אך אני מבקש שתילקח לשם בדממה.¹⁸

במקרה של לנין רצונו לא כובד, ודמותו נובסה על ידי המשטר הבולשביקי לצרכיו. במקרה של דה גול בקשותיו המפורשות מולאו בקפידה, גם אם לא היו לרצונם של מנהיגי צרפת באותה תקופה, שלא הורשו להתחבר אל מיתוס המנהיג המתגבש. שני המקרים הללו מבטאים את תפקידם השונה של סוכני הזיכרון בעת מותו של מנהיג לאומי. סובן מרבזי אחד הוא הנפטר עצמו שרצונותיו, במיוחד לאור מעמדו הציבורי הרם, מחייבים התייחסות וכבוד. מן הצד השני, סוכני הממלכתיות ונציגי האומה מתקשים לוותר על ההזדהות לרתום את הטקס ואת דמותו של הנפטר למטרותיהם, למשל עיצוב סולידריות לאומית, חיזוק המשטר והרגשת ההמשכיות ההיסטורית בינו לבינם. מנהיגים-יורשים,

לאחר הסתלקותם של מנהיגים היסטוריים מבוננים, מעוניינים על פי רוב לברוך את ההשראה, את הגדולה ואת הלגיטימציה ברגע המעבר הלימינלי של טקס ההלוויה עם עצמם. ההתחברות להלוויה יכולה לשמש הון סימבולי רב ערך ליורשים; אולי משהו מאבק הכוכבים ירבק בהם.

רגע ההלוויה הוא לעתים קרובות גם רגע לידה: מותו הפיזי של המנהיג הוא רגע מכונן בתהליך שבו מנהיג הופך להיות מיתוס-מנהיג. אחרי לנין התפתח הלניניזם. אחרי דה גול התפתח הגוליות. השימוש בשמו של המנהיג המת נועד להעניק מוחשיות, ולעתים אף להחליף אידאולוגיה והשקפת עולם מופשטת. דמותם של מנהיגים אלה נותקה מהביוגרפיה הפרטית שלהם ונסקה לרמה של קדושה ושל צידוק אולטימטיבי לפעולות פוליטיות. בן-גוריון עד עתה טרם הפך לבן-גוריוניזם, גם אם הממלכתיות הישראלית כרוכה במהותה במפעלו ההיסטורי ובשמו.

במקרה של לנין, כמו במקרה של נשיאים אמריקניים מסוימים (לינקולן, קנדי), טקסי ההלוויה היו אירועים ממלכתיים רבי רושם, שבהם ניסתה המדינה לבטא את מחויבותה למנהיג המת, ובכך לבטא גם את מערכת הערכים שהדריבה אותה. המנהיג הלאומי הוצב בתוך הקשר לאומי, וההלוויה הייתה דרך לבטא את ערכי הלאום. בפי שטען אבנר בן-עמוס לגבי ההלוויה של 'האדם הרגול' בצרפת של המאה התשע-עשרה, טקסים מעין-דתיים אלה הם דרבה של המדינה להגדיר מחדש מהו הערך והתבוננות הראויים בעידן פוסט-דתי.¹⁹ לווייתו של בן-גוריון היא דוגמה נוספת בדפוס זה. ההברל העיקרי הוא שהמת – בן-גוריון – התבונן לקראת מותו, והקפיד להגדיר בעצמו את הערכים הלאומיים המקובלים עליו.

ג. הלוויות של מנהיגים ציוניים

מדבית המנהיגים המבוננים של הציונות, מנהיגי המדינה שברוך והאישים הפוליטיים הבולטים במדינת ישראל זכו להלוויה ייחודית שביטאה את מעמדם הלאומי הבכיר. בין ההלוויות הידועות שהתקיימו בתקופת היישוב והמדינה בלטה הלווייתו של יוסף טרומפלדור, שנטמן לצד חבריו בבית העלמין בפר גלערי. יוסף חיים ברנר, חיים נחמן ביאליק, שאול טשרניחובסקי, ורבים מהסופרים העבריים הבהירים נטמנו לצדם של מנהיגי הציונות הבולטים באחד העם, חיים ארלוזורוב, מקס נורדאו, מאיר דיזנגוף, משה שרת, ולאחרונה לובה אליאב, בבית הקברות טרומפלדור בתל-אביב.²⁰ ברל בצנלסון טמון בבית העלמין בנרת לצדם של בר בורוכוב, משה הס, נחמן סירקין, רחל המשוררת ונעמי שמר. ההלוויה של ברל הייתה ציון דרך ביישוב. מסע ההלוויה החל בחצר המוסדות

19 אבנר בן-עמוס, 'לנצח את המוות: הלוויות לאומיות ברפובליקה ה-III', זמנים, חוב' 45 (1993), עמ' 20-31.

20 ברברה מאן, 'והיישוב הלך אחרי הקברים: בית הקברות הישן בתל-אביב כמקום ובטקסט', מכאן, חוב' ב (2001), עמ' 5-33.

הלאומיים בירושלים, ועשה את דרכו לתל-אביב, ומשם לתחנות חייו המרכזיות עד שהגיע לבית קברות כנרת. הביוגרפיה של כרל מספרת שבאשר דאב בן-גוריון את גופתו של כרל, הוא שח לבנו: 'זה היה הידיד האמיתי היחיד שהיה לי'.²¹ בניגוד ליחסו החם לחברו הקרוב, בן-גוריון שמד טינה ליריבו הפוליטי זאב זבוטינסקי עד כדי סידורו הנודע להעלות את עצמות המנהיג הרביזיוניסטי לישראל. ז'בוטינסקי נקבר, כזכור, ב-1940 בניו יורק. ממשלת לוי אשכול החליטה ב-1964 למלא את משאלתו להיטמן בישראל, והוא הובא לקבורה בהד הדצל בירושלים, במסע הלוויה שהחל בתל אביב, ושלפי האומדן השתתפו בו כ-250,000 איש. הוא נקבר סמוך לקברו של הרצל.²²

הלווייתו של ראש הממשלה יצחק דבין הייתה במובן ייחודית על רקע נסיבות מותו ב-1995. הייתה זו ההלוויה הגדולה ביותר שנערכה בישראל, והשתתפו בה מנהיגים רבים מדחבי העולם. רבין נטמן בהד הדצל לצד הרצל, ז'בוטינסקי ומנהיגים שנקברו שם בהתאם לחוק: ראשי ממשלה, ראש ההסתדרות הציונית ויושבי ראש הכנסת. בהר הרצל נמצא גם בית הקברות המרכזי לחללי צה"ל, וההר נושק ליד ושם, מתוך בוונה ליצור מדחב זיכרון לאומי, הקושר את שואת יהודי אידופה עם הנופלים בקרבות ועם התקומה הלאומית.²³ יחד עם בתי הקברות טרומפלדור בתל אביב ובבגדאד הם הפנתאון הציוני. אתרי זיכרון לאומיים אלה מוצאים עצמם בעת האחרונה מתחרים בעלייתם של מרחבי זיכרון אלטרנטיביים, המעידים על הפרטה הולכת וגוברת של הזהות (וההנצחה) הלאומית. בין אלה נזכיר את עלייתם של קברי קדושים, בעיקר בפריפריה הישראלית, או את נחלת קברו של הרוצח ברוך גולדשטיין בפארק על שם כהנא בקריית אדבע.

עם כל חשיבותם של ההלוויות השונות ושל אתרי הקבורה, הן זוכות עצמם והן כמקרים משווים, למותו של בן-גוריון יש חשיבות ייחודית, שכן הפיירה ממנו הייתה פרידה מרמותו של אבי האומה. אפשר להשוות את מותו לזה של דמות ציונית אחרת, הרצל, שגם מותו ב-1904 הביא לתחושה של יתמות לאומית קולקטיבית. אנדרה שוראקי מתאר 'זעקות-שבר, גניחות-בכי, קינות עבריות השאוכות ממעמקי הדורות [...]'. העם שנסיבו נגזל ממנו, עם אלמן.²⁴ מותו המוקדם של הרצל היכה בתדהמה את העולם היהודי,

והיה דגם מפתח בתולדות התנועה הציונית. הביוגרף של הרצל ציין כי אלפי יהודים הגיעו לווינה להשתתף בהלוויה, ורבים הבינו את חשיבותו כמנהיג רק כשראו את היחס אליו לאחר מותו.²⁵ רגע מותו גילם ליהודים דבים את מה שסימן הרצל כפעולתו הפוליטית בחייו: כינונה של התודעה הלאומית היהודית המודרנית. בן-גוריון עצמו העיד בגיל 18, כששמע על מותו של הרצל: 'השמש איננו, אבל אורו עודו זורח [...] תמיד תנוע מחשבתו הנעלה במוחנו, התשוקה הכבירה לעבודת התחיה, שהאציל עלינו בעל דצון האלים'.²⁶ כעבור 45 שנה הועלו עצמותיו של הרצל לישראל בטקס רב רושם. על טקס זה, בניגוד להעלאת עצמותיו של ז'בוטינסקי, שהיה מנהיג של פלג אחד בציונות, בן-גוריון אמר, 'לא תהולכות-אבל [של] הלווית עצמות הרצל לירושלים, אלא מסע ניצחון, ניצחון החזון שהיה למציאות'.²⁷ הוא נשא דברים בישיבת זיכרון של הכנסת ב-16 באוגוסט 1949, יום העלאת עצמות הרצל לירושלים. כנאומו החגיגי ציין כי רק שני אישיות בתולדות ישראל זכו שעמם המשוחרר יעלה את עצמותיהם מהנבד לארץ: יוסף, 'העבדי דאשון', והרצל, 'החורג הגדול'. ואילו 'גרול מנהיגי ישראל ונביאיו, משה דבנו [...] לא זכה לכוא ארצה, וגם לא להקבר בתוכה'.²⁸ אם ההלוויה בווינה ביטאה שבר עמוק ואבל בכל רחבי העם היהודי, העלאת עצמותיו ביטאה דווקא את הצלחת מפעלו וחזונו של הרצל.

ד. חלוציות וממלכתיות: הדיאלקטיקה של שוליים ומרכז

בן-גוריון ניסה לעצב כרצונו את טקס ההלוויה הדצוי לו, וכמובן גם את מקום קבורתו. במותו לא שאף לסכם את חייו אלא להמשיכם. בחייו הוא ייצג את רעיון החלוציות והפרחת השממה, והשתמש בטקס המעבר, שבו השתתף לכאורה כבר כשחקן פסיכי, כדי לנסות ולחייב את המדינה ואת החברה להמשיך ולפעול לפי תפיסת עולמו. גם בחייו ניסה לשכנע יהודים ליישב את הגב ולהמשיך את המפעל החלוצי, שנתקל בקשיים עם הקמת המדינה. ההלוויה והקבורה היו יותר מסיבום של חיים, הם היו המשבם באמצעים אחרים. כך, בקביעת סדר יום, אתגד בן-גוריון את הדרך שבה המדינה משתמשת בהלוויה החגיגית לצורך עיצוב הלאום.

שניים ממושגי המפתח שבן-גוריון נמנה עם מפתחיהם העיקריים היו בעלי משמעות מיוחדת בטקס ההלוויה ובמקום הקבורה הנבחר: חלוציות וממלכתיות. קיימת סתירה פוטנציאלית במושגים אלה: החלוציות מציעה חזון של התקדמות ושל התפתחות מתמידות, אוונגרד ההולך קדימה, חלוץ לפני המחנה; הממלכתיות מציעה חזון מוסדי

25 עמוס אילון, הרצל, תל-אביב 1975, עמ' 439-441.

26 בן-גוריון, זכרונות, כרך א, עמ' 15.

27 רבדי הכנסת, 16.8.1949, כרך 2, עמ' 1359-1360.

28 שם. על בן-גוריון והרצל ראו, רוד אוהנה, 'הפרומתאים היהודים: מייסד מדינת היהודים קורא ב"מדינת היהודים"', בתוך: אבי שגיא וירידיה שטרן (עורכים), הרצל אז והיום: 'מדינת היהודים' במדינת היהודים, ירושלים 2008, עמ' 42-11.

21 אניטה שפירא, כרל: ביוגרפיה, תל-אביב 1980 (להלן: שפירא, כרל), עמ' 708. שפירא מצטטת את כרל, בן-גוריון, כרך א, עמ' 484.

22 שמואל בן, 'ז'בו: ביוגרפיה של זאב זבוטינסקי', תל-אביב 1993, עמ' 1160-1161; Myron Aronoff, 'Establishing Authority: The Memorialization of Jabotinsky and the Burial of the Bar-Cochba Bones in Israel under the Likud', in: idem (ed.), *The Frailty of Authority, Political Anthropology*, No. 5 (1986), pp. 105-130.

23 יורם בילן, 'פעמי צריקים בסרקי האתוס הציוני', הארץ, 23.4.1996; Yoram Bar-Gal and Maoz, 'Jewish Tradition and National Cemeteries: Two Israeli Cases', in: Harold Azaryahu, *Land and Community: Geography in Jewish Studies*, Maryland 1998, pp. 105-126.

24 נתן א' שוראקי, הרצל: חיים וחזון (פתח דבר: רוד בן-גוריון), תל-אביב 1960, עמ' 249.

יותר המציב את המדינה, את צרכיה ואת סדריה בראש סדר העדיפויות. לכאורה, ערך החלוציות התאים לתקופה של טרם המדינה, כאשר בהיעדר מסגרת מדינתית מחייבת ומתגמלת היה צורך במתן ערך סמלי לפעולות המסייעות לקולקטיב. עם בוא העירן הממלכתי נוצקו מסגרות אלטרנטיביות שחייבו משמעת ונאמנות, ומושג הממלכתיות מבטא אותם היטב.

אידאל החלוציות צמח והתפתח בעלייה השנייה, והיה לערך המרכזי באתוס הציוני של מדינת ישראל. אידאל זה הסתמך על המסורת האירופית הסוציאליסטית של האוונגרד – קבוצה מצומצמת וייחודית, ההולכת לפני המחנה – מתוך ראייה נכוחה של המסלול שאלי יוביל העתיד. לפילוסופיה הניטשאנית על האדם הגדול ומדבזיות הרצון, ולתזה של פרדריק טרנר על הספר האמריקני ועיצובו של דמות החלוץ האינדיבידואליסט היה מקום מרכזי בעיצוב תודעתם של החלוצים ובמחקר עליהם.²⁹ עקרונות החלוציות הקלאסית היו הסתפקות במועט, עבודת כפיים, עדיפות לעבודת אדמה, נכונות להתגייס למשימות לאומיות-מרכזיות, היעדרה של התמחות מקצועית מוגדרת, ויצירתיות תרבותית ואינטלקטואלית. החלוץ היה אינדיבידואליסט, אך בה בעת רתם עצמו למטרות הלאום.³⁰ עם קום המדינה בלטה הירידה בחשיבותו של האתוס החלוצי, והחלטתו של בן-גוריון להצטרף לקיבוץ בנגב קשורה לתופעה זו ולניסיונו לשנות את מגמתה.

מודל הירידה לנגב והמשך החלוציות שהציע בן-גוריון לא משך את הנוער ואת הציבור הכללי. אם בשנות החמישים הייתה תחושה חריפה שחלף זמנה של החלוציות, הדבר נכון על אחת כמה וכמה בשנות האחרונות של בן-גוריון. לאחר מלחמת ששת הימים, שהסיטה את תשומת הלב הציבורית למרחבים אחרים, ההתיישבות בנגב איבדה את מעט המשיכה שהייתה לה קודם. שיר הלל ירוע של נעמי שמר נכתב ברוח חלוצית דווקא להיאחזות הנח"ל בסיני. בעת מותו של בן-גוריון הייתה תשומת הלב הציבורית נתונה לנעשה בגבולות המדינה, וחזון החלוציות בנגב היה שולי מאי פעם. בשנים שלאחר מותו, הוויכוח על ההתיישבות החלוצית עסק בהגדרה של התנהלויות גוש אמונים,³¹ ושוב התרחק מהנגב. גם במונח זה הייתה ההלוויה הבזק בודד המנותק מההקשר ההיסטורי המיירי.

29 על ניטשה וחלוציות ראו, למשל, רור אוחנה, 'זרזוטרא כירושלים: קווים להשפעת ניטשה על "העברי החדש"', בתוך: אוחנה וויסטרין (עורכים), מיתוס וזיכרון, עמ' 269-289. על התזה של טרנר ראו, יהושע אריאלי, 'משמעות ה"ספר" (פרונטיר) כהיסטוריה האמריקנית', היסטוריה ופוליטיקה, תל-אביב 1992, עמ' 300-317.

30 על אתוס החלוץ ראו, שמואל נח אייזנשטרט, החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות, ירושלים 1967; הנרי ניר, 'ככל הגויים? החלוציות הציונית כהקשר בין תרבותי', בתוך: אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ ויעקב הריס (עורכים), עידן הציונות, ירושלים 2000, עמ' 109-126; בעז נוימן, תשוקת החלוצים, תל-אביב 2009. על התפתחות האתוס וירירתו ראו, לואיס רוניגר ומיכאל פייגה, 'תרבות הפראייר והזהות הישראלית', אלפיים, קובץ 7 (1993), עמ' 118-136.

31 להרחבה בנושא זה ראו, Michael Feige, *Settling in the Hearts*, Detroit 2009.

עם הקמת המדינה פיתח בן-גוריון וקירם את מושג הממלכתיות, המרגיש את חשיבותה של המדינה ומוסדותיה כמייצגת הבלבדית של הרעיון הציוני. הממלכתיות צידדה בהעברת מרכז הכובד של ההכרעות ממוסדות המפלגות, המיליציות הצבאיות, התנועות וההסתדרות, אל מוסדות המדינה. גישה זו העניקה ביטוי אידאולוגי להעברת מרכזי השליטה במדינה מהחברה האזרחית לממשלה הנבחרת ולביסוס ריבונותה של המדינה. שורשיה של הגישה נעוצים בתפיסה שדגלה במעבר 'ממעמד לעם' והדגישה את תפקידיה הלאומיים של מפא"י על חשבון שליחותה התנועתית. הפגזת אלטלנה, פירוק הפלמ"ח, חקיקת חוק חינוך ממלכתי שביטל את שיטת הזרמים בחינוך והלאמת לשכות העבודה, נתנו ביטוי למעבר מתנועותיות לממלכתיות.³² כך הציגה ראש הממשלה גולדה מאיר את העיקרון הממלכתי בהספד שנשא בכנסת לזכרו של בן-גוריון:

דוד בן-גוריון, יותר מכל איש אחר, אשר החדיר בתודעת העם את המושגים והדפוסים של ממלכתיות. הוא ראה בבך כורח לאומי וערך חינוכי ממדרגה עליונה. זה כאלפיים שנה חי עמנו ללא מדינה, ללא ריבונות יהודית, והנה קמה מדינת ישראל. בן-גוריון ראה הכרח ותפקיד לחנך את העם להגשים את המעבר מהפכני אל הוויה של מדינה עצמאית דמוקרטית. את המעבר מתנאים של ישוב, הנתון לשלטון זר, אל מדינה עצמאית עשינו כולנו בהדרכתו של בן-גוריון. במאמץ אדיר זה הוא ניסה לכלול את כל היסודות החלוציים, היוצרים, אשר בזכותם אפשר היה בכלל להגיע לעצמאות ולמדינה. התודעה של ממלכתיות יהודית מתחרשת באה לביטוי מלא בהקמתו של צה"ל, כצבא העם, של כל העם. צבא הנתון למרות הדמוקרטית הנבחרת.³³

הממלכתיות התחרתה בחלוציות. בעוד החלוציות היא פורצת דרך וחדשנית, מעניקה סמכויות נרחבות לפרט לעצב את חייו ואת מוסדות קהילתו, הממלכתיות תובעת ריכוז מחודש של משאבים בידי השלטון. בראשית ימיה של המדינה היו ניסיונות החלוציות בעלי אופי ממלכתי, בגון הפניית מורים למושבי עולים או ניסיונות להקים יישובים בנגב. עם זאת, בן-גוריון עצמו לא ראה סתירה בין חלוציות לממלכתיות. שתייה היו, לשיטתו, כלים לקוממיות העם בארצו: המדינה הממלכתית נתבעה להיות חלוצית, ואילו החלוציות לא הייתה פתוחה לשאיפותיו האינדיבידואליות של הפרט, אלא כוונה להגשמת מטרות לאומיות.

32 על הממלכתיות ראו, אליעזר דון-יהיא, 'ממלכתיות ויהדות בהגות ובמדיניותו של בן-גוריון', הציונות, כרך יד (1989) (להלן: דון-יהיא, ממלכתיות), עמ' 51-88; ניר קירר, ממלכתיות: התפיסה האזרחית של דוד בן-גוריון, קריית שרה-בוקר 2009.

33 דברי הכנסת, 10.12.1973, ברך 68, עמ' 4750.

ה. קבר במדבר

קבורה בנגב ולא בהר הרצל הממלכתי תאמה את תפיסתו של כ"גוריון, הן החלוצית והן הממלכתית. כ"גוריון בחר את המקום שבו ייקבר, אם כי מעולם לא רן כבך בגלוי ולא כתב על כך. הוא קיבל החלטות, כפה אותן על אחרים, ואלה ביכדו אותן. את הגיונה של ההחלטה על מקום קבורתו קשה להסיק מכתביו, אך אפשר להכניח ולפרשה ממכלול אמירותיו והחלטותיו.

ב-1963, בגיל 77, פרש כ"גוריון סופית מתפקידו כראש ממשלה ושר ביטחון ושב לביתו שבשדה כוקר. הוא המשיך להיות דמות פעילה ומתסיסה בפוליטיקה הישראלית, בהקמתן וכהנהגתן של שתי מפלגות חדשות (רפ"י והרשימה הממלכתית), עד לפרישתו הסופית מהפוליטיקה ב-1971, בגיל 85. את ההחלטה על מקום קבורתו אולץ לקבל עם מותה של רעייתו, פולה כ"גוריון, ב-29 בינואר 1968. ההחלטה היכן תקבר הייתה מגיה וביה גם החלטה על מקום קבורתו. כתב הארץ תיאר את שהתרחש בכית כ"גוריון עם הגעת הבשורה: 'כאשר התקשר מנהל בית החולים, ר"ר חיים דורון, לשדה כוקר ומסר לבן עמוס בי אמו נפטרה, שאלו כני המשפחה את כ"גוריון למקום קבורתה. כ"גוריון השיב "כמררשת שדה כוקר, אנו נמצא את מנוחתנו האחרונה. אינני רוצה מצבות, רק חלקת אדמה קטנה ומסביבה עצים". אותו בוקר התחילו בהכשרת חלקת הקבר במדרשה'.³⁴ ביום שנפטרה פולה בבית החולים בכאר שכע (לימים בית החולים על שם סורוקה) רשם כ"גוריון ביומנו: 'בשעה שתיים תובא למנוחות כקבר שנועד לי (הייתי בטוח כל הזמן שאני אמות ראשון)'.³⁵ כהגיעו לכית החולים הוא הוכנס, עם כנו ובנותיו, לחדרה של הנפטרת. הוא ניגש למיטה עליה שכבה, ליטף את פניה, ובשעיניו רומעות אמר: 'לכתך אחרי במדבר, בארץ לא זרועה'.³⁶

כ"גוריון הקדיש פסוק זה, הלקוח מירמיהו פרק ב פסוק 2, לרעייתו יותר מפעם אחת. כמי שהלך עם האתוס החלוצי, לא היה זה סבל או עונש לחיות כמדבר, ולא נדרשו התנצלות, כקשת סליחה או אמירת תודה. עם זאת, רעייתו הצטרפה אליו במסלול שהוא החליט עליו עבור שניהם. כפי שרצונותיה של פולה כ"גוריון לא היו שיקול כמעבר לקיבוץ שדה כוקר, וכפי שהלכה אחריו כחייו, כך גם קולה לא נשמע לגבי מקום קבורתה, ואין אינדיקציה על דיאלוג כיניהם בנושא זה. ההחלטה הייתה שלו כלכך, שכן נושאה לא היה היכן תקבר אשת ראש הממשלה, אלא היכן ייקבר הוא, ומכאן, היכן ימוקם המרכז המקודש המכבד את משנתו של המנהיג.

בעניין ההחלטה על מקום הקבורה, כל שכ"גוריון בותכ כיומנו הוא, 'חזרתי ביום כ' לשרה כוקר וקבענו מקום קבורה'. הדעות חלוקות על אופן קבלת ההחלטה, והסיפורים על

כחירת המקום הם חלק מהפולקלור שמספרים מדריכים כמקום. כך מעיד אברהם צביון, מי שליווה את כ"גוריון כשנתינו האחרונות והיה ממקימי מדרשת כ"גוריון:

מקום הקבר היה רעיון שלי. יום אחד ב-1968, הייתי כדרך לתל-אביב באוטו. ככאר-שבוע עוצר אותי שוטר ואומר לי כ"גוריון מבקש שתחזור אליו מייד הכיתה. סוככתי את האוטו, אני מגיע אליו, הוא מחבה לי. הוא אומר לי היא גוססת, היא בכית החולים. יכול להיות שיום-יומיים היא כבר לא תהיה כחיים. יש לי בקשה אליך תחזור מייד למדרשה ותמצא לי מקום קבורה. אני אומר לו: כן, כסדר, ומתחיל ללכת. אז הוא עוצר אותי ואומר לי דגע דגע דגע רגע, אל תשכח גם אותי, מקום כשכילי. אמרתי לו שהוא יחיה עד 120 ובכ"גוריון אמר לי אני צריך עוד שמונה שנים ואין לי בבסיס... צריך לגמור את הבתיכה. הסתוככתי וידעתי מה להציע לו. ליד הספרייה. אני חוזר אליו ואני אומר לו: מצאתי, בוא תאשר את המקום. חזרנו, היו לי עוד כמה רעיונות. והוא אמר פה! הוא רצה שזה יהיה על המצוק כל כך קרוב שזה היה בלתי אפשרי. על המצוק וקרוב ליסודות של הספרייה. בסוף הרמנו אדמה ויישרנו.³⁷

המדריכים כמקום מספרים את הסיפור מעט אחרת, גרסה ששמעו מבנו עמוס. כ"גוריון חיפש מקום לקבורתה, מלווה ככנו וכידידו יהושע בהן מקיבוץ שדה כוקר. הוא משך אותם אל כיוון הצוק ואילו הם ניסו לשכנעו 'להסתפק' במקום מרוחק משהו מהצוק. תגובתו הנזעמת לבנו הייתה, 'מי יקבר פה, אני או אתה?'. שתי הגרסאות הללו יכולות להיות נכונות או לא נכונות, אך הן חולקות את ההסכמה כי המקום היה לרוחו של כ"גוריון, אף על פי שיצר קשיים לוגיסטיים.

מדוע בחר כמקום כה מרוחק למקום מנוחתו האחרון? הוא יכול היה לבחור כמקומות אלטרנטיביים, כדורים ומובהקים יותר, כמו הר הרצל, המסמל את עקרון הממלכתיות שהוא עצמו פיתח. קבורה בהר הרצל נחשבת להצהרת היוקרה הסמלית הגבוהה ביותר שהאומה יכולה להעניק לבניה – קבורה כצד קבריהם של חוזה המדינה, רכים ממנהיגיה ולצד החיילים שנפלו על הגנתה. כ"גוריון, שמעמדו הסמלי היה רם מכל אלה הקבוצים בהר הרצל, בחר לא להיקבר שם, ואולי אפשר לומר כמשתמע, לא לכבד את המקום בנוכחותו. הוא לא היה הראשון או היחיד שבחר לא להיקבר בהר הרצל. משה שרת נקבר בבית הקברות טרומפלדור בתל-אביב, ומנחם כגין בחר להיקבר בהר הזיתים. כנגיד לכ"גוריון, שבחר להיקבר כמרבר, העירום מנטל העבר, כגין כיקש להתחבר להיסטוריה היהודית של המקום, למסורת ולמרחב שקדושתו – הלא ציונית – נתונה לו מקודם. כגין ושרת מימשו, כל אחד בררכו, עקרונות שהנחו אותם בחייהם.³⁸

37 ראינו עם אברהם צביון, 13.12.2006.

38 פרט לשרת וכגין, בחרו מנהיגים נוספים להיקבר לא בהר הרצל, למרות זכותם הפורמלית לעשות זאת,

34 מרדכי ארציאלי, 'מתה פולה כ"גוריון', הארץ, 30.1.1968 (להלן: ארציאלי, פולה). ההרגשה שלנו.

35 ברזוהר, כ"גוריון, כרך ג, עמ' 1601, רישום ביומן כ"גוריון, 30.1.1968.

36 ניסים טאיטו, 'לכתך אחרי במדבר, לחש ב"ג על מיטת פולה', ידיעות אחרונות, 30.1.1968.

אפשרות שנייה הייתה בית הקברות הקטן של קיבוץ שדה כוקר, בבניסה ליישוב. כן-גוריון בחר לעבור לחיות בקיבוץ. משנת 1953 ועד מותו היה חבר הקיבוץ, גם אם בפועל גר תקופות ארוכות כתל-אביב כתוקף תפקידיו הממלכתיים. אך אם בחייו בחר בקיבוץ, במותו החליט להיקבר מחוץ לו, ואף מחוץ לבית הקברות שלו, בעמדה המצהידה כי הקיבוץ אינו ממצה את מהותו כמנהיג. בחירתו ביטאה אי נוחות מהצמצום שכפו עליו שתי המסגרות שאותן קידש בחייו, המרינה הממלכתית והקיבוץ. הנחיצות של העיקרון החלוצי הציג את המחשבות הפיזיות כמגבלות, כחלקיות, כפשוטיות וכניצבות לנוכח האתגר הניצב מול העם, לפי תפיסתו של כן-גוריון. קברו נמצא בגבולה הדרומי של מדרשת כן-גוריון, שהייתה בשנות חייו האחרונות מעין שלוחה ררומית של קיבוץ שדה כוקר. המיקום החיצוני והשולי שבחר ממחיש את תפיסת החלוציות שביקש להנחיל.

בחירתו להיקבר כמדבר, כפי שבחר לחיות במדבר, מבטאת כפל משמעות. מצד אחד, לפי התפיסה החלוצית המדבר הוא מקום נטול היסטוריה, בתולי, מרחב שבו אומד להיכתב העתיד. מצד שני הוא מתחבר להיסטוריה העתיקה של העם ולדגעי המכוננים, למיתוסים קדומים שהיו מדביכ מדכזי בעיצוב האתוס הישראלי. לפי המסופר בתנ"ך, בני ישראל עברו בדרך לארץ ישראל דרך נחל צין. אין ודאות שאכן הנחל הוא המקום שבו עברו בני ישראל, שלא לדבר על כך שארכאולוגים בימינו מפקפקים בנכונות הסיפור ההיסטורי על יציאת מצרים. הבחירה בשם 'נחל צין' הייתה החלטה שדירותית של ועדת השמות לנגב שהקים כן-גוריון עצמו ב-1949, מיד עם תום קרבות מלחמת העצמאות.³⁹ אפשר לומר גם שאילו השם היה מדויק, היה הרכר מעיד על כך שהנגב, ובוודאי מקום הקבר, מצויים מחוץ לארץ ישראל, בדרך אל הארץ.⁴⁰ עם זאת, נדמה שמטרתו של כן-גוריון הייתה להתחבר אל המיתוס הקדום, שהוא עצמו עמל לטפח כהתחברותו אל התנ"ך, ובתוך התנ"ך – כעיקר אל שאלות יציאת מצרים. במבט מיתי, האב המייסד של הקוממיות העברית משקיף מהצוק אל המקום שבו עברו בני ישראל בדרך אל הארץ. במילים אחרות, הסיבה לבחירה במקום חרגה משאלות משפחתיות, קהילתיות ומדיניות; היא הייתה התחברות אל המיתוס המכונן של האומה. כפי שניסה לעשות בחייו, גם במותו הגריר עצמו כן-גוריון באופן סימבולי כחלק מההיסטוריה המונומנטלית של העם היהודי – לפי גירסה שהוא עצמו כונן – תוך התעלמות משאלות הכרוכות במציאות החברתית והפוליטית, ואפילו הפיזית של ימיו. שבתי טבת עמר על כך בכתבה ששמה 'מלך המדבר', כשציין: 'כן-גוריון נקבר לא רק בארץ אבותיו, אלא גם כמקום המבטא

והמזכיר את התנ"ך. ילד התנ"ך שלנו נאסף אל אבותיו, אכדהם, יצחק ויעקב'.⁴¹ ומיכאל בר-זוהר הוסיף על כך, בסיום הביוגרפיה שכתב על כן-גוריון:

המבקר המתבונן סביב שואל עצמו מדוע בחר דוד כן-גוריון בפסגה זו למשכן אחרון? האם החזיר הנף העז והמסוער הר רועם לסערות נפשו, לשצף תנופתו? האם רצה להביא לידי עימות את האדם והמדבר? להמחיש לרורות הבאים את קריאתו: 'נמצא את הטבע!' להזכיר את אזהרתו כי 'אם לא נכבוש את השממה – השממה תכבוש אותנו'?

מה ראה בשעמד לבדו על שפת הצוק וחבק במבטו את המדבר האינוסופי? את ארץ ישראל שאהב אהבה כה עזה, כה שלמה? כך עמר משה על פסגה אחרת, בימים אחרים, וגמא בעיניו את הארץ אשר הבטיח לעמו. 'יעל משה מערבות מואב אל נבו ראש הפסגה אשר על פני יריחו ויראהו ה' את כל הארץ את הגלעד עד דן' (דברים לד, א). כך ראה יהושע את הארץ אשר כבש בחרב. 'ויקח יהושע את כל הארץ הזאת ההר ואת כל הנגב ואת כל ארץ הגשן ואת השפלה ואת הערבה ואת הר ישראל ושפלתה' (יהושע יא, טז). כך הביט גם הוא אל הארץ כשקרב אל חופיה ועורו נער, משתאה ונפעם, ולא ידע כי בא לרשתה.⁴²

בניגוד למשה שרת ולמנחם בגין, כן-גוריון בחר להיקבר ב'אחוזת קבר' פרטית לו ולאשתו שבה לא נוספו קברים, אף לא של בני משפחתו. המקום אינו החלטה פרטית-משפחתית, שכן הוא נמצא במדרשה שנקראה לאחר מכן על שמו. הכחידה בו מחזקת את מעמדו של המקום כדמוי אוקספורד ויבנה, חזון שטיפח בחייו. ההחלטה הייתה אם כן פרטית ואידאולוגית במשולב. מקרה דומה הוא הנשיא הראשון, חיים וייצמן, שכחר להיקבר במכון וייצמן, המזוהה עם חזונו. המשמעות של בחירה באחוזת קבר פרטית היא שמעריציו של כן-גוריון אינם יכולים לבחור להיקבר בקרבתו, ואפילו לתושכי מדרשת כן-גוריון יש בית קברות מרוחק בקילומטר מהיישוב. בעוד שרת ובגין נקברו בבתי קברות שהייתה להם משמעות קודמת, כן-גוריון עיצב אחוזת קבר שהוא בלבד נתן לה את משמעותה, וזו ננעלה עם מותו וקבורתו. כן-גוריון לא היה יכול להשיג זאת אילו נקבר בכית קברות אחר. במהלך השנים עבר אזור הקבר עיצוב מחדש, אך לא נוסף אלמנט המעניק משמעות מתחרה או אלטרנטיבית. קברו נמצא במערכת הנקשרת לנוף המדבר, לגן שסביבו ולמדרשת כן-גוריון, אך הוא אובייקט בעל משמעות ייחודית. גם בדרך זו ניסה כן-גוריון לראוג שתהיה לו שליטה על המסד שיועבר לדורות הבאים.

מקום קבורתו של כן-גוריון נקבע, אם כן, שש שנים טרם מותו, עם מות דעייתו. הלווייתה של פולה הייתה צנועה יחסית, ולא נערכה על פי פרוטוקול ממלכתי. בקיבוץ

ובהם יצחק כן-צבי, קריש לוז, ראובן ברקת, פנחס ספיר ויוסף אלמוגי.

39 ראו, Meron Benvenisti, *Sacred Landscape*, Berkeley 2000.

40 על הלימינליות של המדבר בחשיבה הציונית ראו, יעל זורבל, 'המדבר במרחב מיתי וכאתר זיכרון בתרבות העברית', בתוך: משה אירל ואיתמר גרינולד (עורכים), המיתוס ביהדות: היסטוריה, הגות ספרות, ירושלים 2004, עמ' 223-236.

41 שבתי טבת, 'מלך המדבר', הארץ, 5.12.1973.

42 בר-זוהר, כן-גוריון, כרך ג, עמ' 1604-1605.

שרה בוקר הונח ארונה בצריף שבו גרה המשפחה ונדות הודלקו סביבו. הארון הוסע למדרשת שרה בוקר והוכנס לאולם הספרייה (היום מכון מורשת בן-גוריון), שהיה מקושט בירק ובפסים שחורים. סביב הארון ניצבו במשמר כבוד חניכי המדרשה, ולהלוויה באו שרי הממשלה, ראשי העיריות הגדולות ובני משפחה. הטקס נוהל בידי הרב שלמה גודן, הרב הצבאי הראשי. נשאו הספרים יוסף יעקובסון, מנכ"ל קרן הנגב (שלאחר מותו של בן-גוריון שינתה שמה ל'יד בן-גוריון') וחברת הכנסת רבורה נצד. נצד בדרכיה הרגישות את תפקידה של פולה כעוזר נשי לראש הממשלה: 'בכל המצבים ידעת ליצור בית חם – למלכים, לרוזנים ולפועלים'.⁴³ בהלוויה לבש בן-גוריון מכנסי חקי חורפיים ומעיל רוח (בטלרס), חבש כומתה (כובע ברט) שחורה, ובך תואר בעיתון הארץ: 'במהלך הלוויה החזיקו את בן-גוריון בנו עמוס ונברו יריב. אך הוא עמד איתן בששפתיו קמוצות ועיניו אינן משות מהארון השחור'.⁴⁴

המקום הובשר לאחר הלווייתיה של פולה בן-גוריון. לצורך ההכשרה נדרשו עבודות עפר ששינו את פניו של המקום, ורחבת טקסים נבנתה מעל קברה. למעשה המצבה של פולה, יחר עם המצבה ומקום מנוחתו של בעלה, ממוקמים גבוה מעל מקום מנוחתה.⁴⁵ כאשר הידרדר מצב בריאותו של בן-גוריון, החלו גורמים שונים מתכננים את ההלוויה ואת אתר הקבר. רשות הגנים הלאומיים החליטה לתכנן את אחוזת הקבר עוד בימי חייו של בן-גוריון. בנובמבר 1970 הייתה פגישה בדשות הגנים, ובה הוחלט על העקרונות הארכיטקטוניים ועל עיצוב הגן. יהושע כהן, ידידו של בן-גוריון מקיבוץ שרה בוקר והאיש הקרוב אליו ביותר, הציג במה בקשות. הוא התעקש על עיקרון שהאדריכלים התקשו לעמוד בו: המקום ימלא את ייעודו בימי חול ובימי טקס, ולא ישרה אווירה של תיאטרון 'דיק למחצה', כאשר קהל המבקרים מועט. כמו כן ביקש לשמור על איזון בין הגינון והטיפול של הקבר לזה שבמדדשה, אחרת 'יווצר חיץ בלתי רצוי בין שני האלמנטים'.⁴⁶ ברבריו של יהושע כהן אפשר להבחין במודעות לפרובלמטיקה שיצד קברו של המנהיג הלאומי שאף שהוא ממוקם בפדיפדיה הגאוגרפית, הוא מבטא גם את ערכיו של המרכז. כהן חשש שהמקום יעמוד שומם, דבר שאינו לכבודו של המנהיג, ושסביבתו תהיה מונוטת. הוא ביקש לעשות שימוש בקברו של בן-גוריון, שימוש שהלה ניסה לעשות בחייו: לרתום את רמותו לצורך גיוס משאבים לנגב. ואכן, הוא קלע לבעיה שהתממשה בעתיר: תלונות של מבקרים על ההזנחה באזור הקבר.⁴⁷

43 ארציאלי, פולה.

44 שם.

45 לאור היחסים המורכבים בין דוד בן-גוריון לרעייתו ציין זאב צחור, שהיה מזכירו של בן-גוריון בשנותיו האחרונות: 'נוצר מצב שהקברים שלהם, שלכאורה צמודים, נמצאים בהפרש גובה של 17 מטר זה מזה. בעיניי יש לזה משמעות'. אמירה לס, 'מלכות דוד', ידיעות אחרונות, 7 ימים, 2.5.2008, עמ' 28.

46 יאיר שלג, רוח המרבר: סיפורו של יהושע כהן, הל-אביב 1998, עמ' 222.

47 שניים מתוך מכתבי התרעומת על הזנחת אתר הקבר. האחר של ילדי כיתות ר' עד ט' מקבוצת יבנה: 'לצערינו הוכינו כולנו בתדהמה על ההזנחה הדיכה שהייתה מסביב לקבר. [...] מרשים אנו לעצמנו

לאחר מותו של בן-גוריון פרסמה רשות הגנים הלאומיים מכרז להקמתה של אחוזת הקבר. הרשות הכריזה על תחרות פומבית לעיצוב האתר שבה התבקש המתכנן להציע תכנון רעיוני לעיצוב רחבת הקבר וסביבתה, כך שאחוזת הקבר תהווה מקום הולם לעלייה לרגל של המוני בני נוער, אזרחי המדינה, יהודי התפוצות ומבקרים מחו"ל, ותשמש אותם בכל ימות השנה ובאירועים מיוחדים. צבינה של אחוזת הקבר יהיה כשל פארק ויישא אופי צנוע, עממי, ועם זאת מלא הור, תוך ניצול נוף הנגב.⁴⁸ במכרז השתתפו אדריכלים, פסלים ואמנים. יעקב ינאי, יושב ראש רשות הגנים הלאומיים, אמר: 'ראינו בבקשת בן-גוריון צוואה שעלינו למלאה. רצינו שכל עם ישראל ישתתף במכרז. לבסוף צמצמנו את ההצעות ל-54'.⁴⁹ כל חתני פרס ישראל לאדריכלות היו בין השופטים שנדרשו לקבוע את התכנית להקמת הגן.⁵⁰ אדריכלי הנוף ליפא יהלום ודן צור נבחרו לתכנן את אחוזת הקבר, ותכניתם אושרה בידי הממשלה. אמנם, במכתב שהעביר ינאי למזכירות הממשלה בנושא תכנון אחוזת הקבר של בן-גוריון הוא סבר כי 'ללא ספק היה רצוי להרוס את בנין הספרייה על מנת ליצור חלל מתאים והולם סביב אחוזת הקבר',⁵¹ אך בהצעה עצמה נכתב כי על הבניין להיות משולב בתכנית הסופית.

הפארק ורחבת הקבר, המשתדעים על כתשעים דגם, מיועדים לתדגם את חזונו של בן-גוריון לתפיסה מרחבית של אדריכלות נוף. מבקר נלהב בגן תיאר:

ממגרשי החניה אתה עובר בתוך נתיב דמוי אפיק נחל, מוקף צמחים נדירים, עצים ומשתחי דשא ענקיים. הנתיב עובר בחלקו בין גבעות גולשות, הנפתחות למשטחי התכנסות, ממשיך ועובר בין צוקי סלעים, ועולה במדרגות של אבני נגב בצורות ובצבעים שונים [...]. לפתע, אתה 'נופל' אל רחבת הקברים, השוכנת על קצה הצוק, מול המדרבר. עצים ענפים מצלים כאן על שני הקברים, השוכנים זה לצידו של זה.

לתבוע את עלבון האיש ומצפים אנו שהסביבה תנוקה ותהיה ראויה לאיש'. ארכיון קיבוץ שרה בוקר, מיכל 232, 28.12.1973. מבקר אחר התרעם על 'רשא רמוס ויבש וגרר עם חבלים קרועים'. הוא הוסיף וביקר: 'לזול זה בערכים יטוריים ובכבוד לזכרם של מנהיגים שתרמו בה רבות לתקומת ישראל'. 18.4.1974, ארכיון בן-גוריון (להלן: אב"ג), 6465/211.

48 פוזגרמה – התחרות פומבית-רעיונית לעיצוב אחוזת הקבר של דוד ופולה בן-גוריון ז"ל, 13.5.1974, ארכיון קיבוץ שרה בוקר, תיק 2. ראו עבודת גמר לתואר שני של מירי פלמ"ה, גורמים ותהליכים בבניית אתרי תיירות סביב מנהיגים לאומיים בישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב 2005. על אחוזת הקבר ומבנים נוספים במדרשה ראו, בצלאל כהן ויצחק מאיר, בוגים במרבר, קריית שרה-בוקר 2007.

49 דני קיפר, 'מצבת ב"ג: גן פורח בלב המרבר', ידיעות אחרונות, 24.11.1982 (להלן: קיפר, מצבת ב"ג).

50 החברים בוועדת השיפוט לבחירת המתכננים היו הפרופ' יגאל ירין; יעקב ינאי, יושב ראש רשות הגנים הלאומיים; הארכיטקט אריה אלחנני, מנהל רשות הגנים הלאומיים; אהוד אבריאלי; עמוס בן-גוריון, בנו של בן-גוריון; מרדכי בריאון, חבר הנהלת הסוכנות; יזהר טמילנסקי, סופר; יהושע כהן, נציג קיבוץ שרה בוקר; יוסף יעקבסון, יושב ראש קרן הנגב; הארכיטקט אלפרד מנספלד; טרי קולק, ראש עיריית ירושלים; הארכיטקט יעקב רכטר והארכיטקט אריה שרון.

51 מכתב ינאי למזכירות הממשלה, 6.1.1974, אב"ג, 6465/211.

הוא סיים את תיאורו במילים הבאות: 'מן הרחבה אפשר לצפות אל הנופים הפראיים של המדבר, ובמקום כזה, הביטויים כמו "נוף קדומים ונוף בראשית" מקבלים לפתע משמעות אמיתית'.⁵² יעקב ינאי אף הוא התפעם: 'לקחנו גבעה טרשית ושוממת שצפתה אל המדבר, ועשינו ממנה גן פורח. יש אנשים שלזכרם מציבים פסלים. אנו בחרנו בדרך אחרת. לא יכולה להיות מצבה מתאימה יותר לחזונו של דוד בן-גוריון מאשר הגן הזה'.⁵³

ו. מותו של מנהיג

בן-גוריון נפטר ב-1 בדצמבר 1973, בגיל 87, בבית החולים שיבא, לאחר שלקה בשבץ מוחי. העיתונות ליוותה את מאבקו על חייו:

דרמה אנושית ולאומית זו מקבלת משמעות היסטורית, כיוון שרומה כי לא רק דוד בן-גוריון לוחם כאן את חייו, אלא כאופן מקביל נאבקת על המשכה תקופה הירואית שבן-גוריון היה סמלה [...]. קשה להינתק מההקבלה ההיסטורית בין האיש בן-גוריון והתקופה הקשורה בשמו, בששניהם נמצאים במאבק איתנים על קיומם.⁵⁴

את הרקע ההיסטורי היטיב לתאר הקריקטוריסט זאב, כשצייר חייל במוצב צופה במשקפת אל עבר האופק, בעת שבן-גוריון מתחמק דרך רלת.⁵⁵ עם מותו התפייט הסופר והעיתונאי מנחם תלמי: 'יום שקט ויפה למותם הבלתי-נמנע של ענקים'.⁵⁶ ואילו מאמר המערבת של מעריב הדגיש את משמעותו של הרגע, מעין יתמות קולקטיבית: 'מהיום – מדינת ישראל – היא מדינה ועם ללא בן-גוריון'.⁵⁷ לעומתם יהונתן גפן, בהתייחסו למלחמה שזה עתה נגמרה, המעיט דווקא בממד הדרמטי: 'לא, לא הייתי עצוב ממש כששמעתי על מותו. היו לי חודשיים קשים, ועכשיו – מה לעשות – לא כל שם של מת מעביר בי צמרמורת'.⁵⁸ עם היוודע דבר מותו של בן-גוריון היו גילויים רבים של אבל בישראל ובעולם, חלקם רשמיים וחלקם פרי יוזמה מקומית. כך, למשל, פקודת היום של צה"ל חייבה את היחידות להוריד את הדגל לחצי התורן, ויחידות משני צדדיה של תעלת סואץ (מותו אירע בעת שכוחות צה"ל שהו עדיין מעבר לתעלה) עשו זאת עוד בטרם הגיעה אליהן הפקודה, כאקט

ספונטני.⁵⁹ מנהיגי העולם שלחו תנחומיהם. נשיא ארצות הברית, ריצ'רד ניקסון, פרסם הודעה: 'העם האמריקני מצטרף אל עמה של ישראל באבל על מות האיש האמין. כפי שהיינו שותפים לאידיאלים שלו ולתקוותיו – לא רק לגבי ישראל אלא לגבי האנושות כולה – כך שותפים אנו באכידתה של ישראל'.⁶⁰ אליהם הצטרפו מנהיגי קהילות יהודיות ויהודים רבים ברחבי העולם. יהודים מערים שונות בכרית המועצות, למשל, כתבו על 'המורשה המופלאה שהוריש לנו בחיר עמנו', שהיא לדעתם 'זרם חי ובלתי פוסק של לבבות מכל קצבי תבל המופנים לישראל'.⁶¹

העיתוננים התחרו ביניהם על תוארי הכבוד. מעריב, לדוגמה, הקדיש חלק מהגיליון לתיאור דמותו של בן-גוריון ודרכו, וצירף תמונה צבעונית שלו. חלק אחר של הגיליון כלל צילומים תחת הכותרת 'דוד בן-גוריון, האגדה שלעולם תחיה', והביא תמונות שלו עם גדולי עולם. יהושע גלבוש כתב: 'מעטים האנשים בתולדות העולם, שרמותם הייתה לאגדה בימי חייהם. דוד בן-גוריון הוא אחד מפמליה נדירה זו'.⁶² מעבר להתייחסות אל בן-גוריון בככר מנהיגיה של מדינת ישראל ומכונן האומה, רבו גם ההתייחסויות אליו כאל דמות מקראית-מיתולוגית גדולה מהחיים (הפוליטיים). 'במותו של בן-גוריון אבד לעם היהודי מנהיג בעל שיעור קומה תנכ"י', אמר הרב הראשי שלמה גורן.⁶³ הספרו של העיתונאי אורי קיסרי תחת הכותרת 'הקבר במדרשה', ביטא את המיתוס המקראי: 'הילד שנולד לפני 87 שנים בגלות פלונסק הרחוקה, ייספג עבשיו בעפר מולדתו של דוד הראשון, בן ישי'.⁶⁴ משה שמיר חיבר את המת אל אישים מהעבר: 'אנו שוב עם תמרורי הדרך הגדולים: אברהם, משה, יהושע, דוד, שלמה, המכבי, וכן הלאה – הלוי, הרמב"ם, המהר"ל, הבעש"ט, הרצל, ויצמן, בן-גוריון. פתאום כאילו הושלכה אלינו שוב השרשרת הגדולה, להיאחז בה. קומתנו נזקפת שוב עם הפסגות, ומשם נושבת בנו נשימת הנצח'.⁶⁵ הגדיל לעשות עובד בן-עמ"י, במאמר שנקרא 'אגדת בן-גוריון': 'שמו של דוד בן-גוריון

59 מעריב, 3.12.1973.

60 שמואל שגב, 'ניכסון: עלינו ללמוד ממופת חייו של בן-גוריון בחתיכתנו לשלום', מעריב, 2.12.1973. עם זאת, מסיבות שקשורות במלחמה שזה עתה הסתיימה, מנהיגי העולם לא הגיעו להלוויה. העיר על כך כתב על המשמר: 'כהלוויה חסרו משלחות רמות-דרג בכיר ביותר מחו"ל. האדם שהיה הסמל האישי המוכר של תקומת ישראל וגאולת היהודים, ראוי היה שיחלק לו כבוד אחרון מנהיגי העולם. הוא השתווה איתם ואף עלה עליהם והעלה את קרנם. הם החמיצו הזדמנות להפגין הזדהות, הוקרה ואהדה לעמית-מנהיג ולהשתבח מעצם נוכחותם במעמד הפרידה ממנו, בשם שהתאספו סביב ארונו של קנרי, דהגול, אדנואר [...] הם הוכיחו שגם במנהיגים נשארו פוליטיקאים וכי גם ב"איגור המקצועי" של מנהיגים יש הבדלי דרגות רציניים'. אריה פלגי, 'מנהיג בשר ודם', על המשמר, 5.12.1973 (להלן: פלגי, מנהיג).

61 אב"ג, 6471/203.

62 יהושע א' גלבוש, 'אגדה בחיים', מעריב, 2.12.1973.

63 'הודעות אבל על מות דוד בן-גוריון', דבר, 2.12.1973.

64 אורי קיסרי, 'הקבר במדרשה', מעריב, 7.12.1973.

65 משה שמיר, 'סוף הצעדה – ראשית הדרך', מעריב, 2.12.1973.

52 קיפר, מצבת ב"ג.

53 שם. האדריכל ליפא יהלום התבטא כצורה רומה: 'הדרך העוברת כנוף שעוצב באזור מבותר היא ררך החתחתים המובילה אל המדחק, בשמסביב הירק, הצמיחה והפריחה. מה עוד פרט לגורמים אלה יכול לבטא את מורשתו של בן-גוריון?' שם.

54 בר-זוהר, 'בן-גוריון, בך ג, עמ' 1603. מתוך מעריב, 25.11.1973.

55 הארץ, 3.12.1973.

56 מנחם תלמי, 'אגדה מופלאה שלעולם לא תמות', מעריב, 2.12.1973.

57 'יומן מעריב', מעריב, 2.12.1973.

58 יהונתן גפן, 'הצר הרכיעי של המלחמה: בן לוקן', מעריב, 7.12.1973.

יתנוסס לער בהיסטוריה היהודית לצידם של יהושע בן-נח, דוד המלך ויהודה המכבי בהרר גבורתם וחולשותיהם [...]. רמותו של בן-גוריון, מעייני רוחו, היו לסמל, לא רק בעמנו, אלא גם בעולם כולו. רמות מופלאה אשר גילמה את מסורתו וחוכמתו של הסב בעמים, על כל התוסס והרענן אשר בצעירי הרור [...]. בן-עמ"י סיים בדברים הבאים:

היום, שמו של בן-גוריון הפך לאגדה, והוא משקיף ממרום ורואה את העם מצדיע לו – נציגי שבעים דורות, נשמות מייסדי האומה, שופטיה ומלכיה, בניה ובנותיה, כל הטבוחים והשרופים, כל הרוגי מלכות, עולי הגרדום, כל אלה שנפלו על קירוש השם וכל אלה שהוציאו נשמתם בטהרה במלחמות על שחרור המולדת ותקומת ישראל [...]. אשרי הדור שזכה לקברניט כזה, לשר ניצחון אשר פרשת חייו הפכה לאגדה שאבות ואמהות יספרו לבניהם מרור לרור.⁶⁶

הממשלה התכנסה לשיבת אבל מיוחדת. חברי הממשלה עמדו מול תמונה של בן-גוריון וראש הממשלה גולרה מאיר ספדה לו: 'אם בן-גוריון היה ררוש לנו בתקופות הקדמות, החמורות, היה שבעתיים ררוש לנו עכשיו, במלוא כוחו להנהיג את העם גם למאבק ואולי לשלום [...]. עולמנו נעשה עצוב יותר בהילקח מאתנו בחיר העם'.⁶⁷ נשיא המדינה, אפרים קציר, קלע לרחשי לבם של רבים באומרו ש'עם מותו של ר' בן-גוריון אבר העם היהודי את גדול מנהיגיו שברור הזה'.⁶⁸

ביטויי האבל והצהרות המנהיגים ביטאו הכרה קולקטיבית במקומו הבכיר של המת בהיסטוריה של המדינה. שאלת עיצובו של הטקס הפורמלי הייתה מורכבת יותר, וכמובן ספונטנית פחות. היא הביאה לידי ביטוי סדרה של הגיונות משלימים וסותרים, שהחשובים שבהם היו ההיגיון הלאומי, ההיגיון הביורוקרטי וההיגיון המיתי. את ההיגיון הלאומי ייצגו נציגי המוסדות הממלכתיים; את ההיגיון הביורוקרטי ביטא במקרה זה הצבא; ואילו את ההיגיון המיתי ניסה לכפות המנהיג (המת) עצמו.

ז. הביורוקרטיזציה של המיתוס: סיפורו של תיק 'חבצלת'

שני הגורמים העיקריים שהשפיעו על מסלול ההלוויה ודפוסייה היו רצונו של בן-גוריון עצמו, כפי שבא לידי ביטוי בצוואתו, ותכנית פעולה מגובשת שהכין הצבא. תכנית הפעולה הייתה תגובה על אי שביעות הרצון מהדרך שבה התנהלו הלוויותיהם של הנשיא יצחק בן-צבי (1963) ושל ראש הממשלה לוי אשכול (1969), שגם הן אדגנו על ידי הצבא והממשלה. כך כתב סופר הארץ על לווייתו של לוי אשכול: 'נוקשות פרוטוקולרית שיוותה למאורע ציביון של שריר כמעט מאובן. הייתה ממלכתיות בלוויה, אך חסרה בה

העממיות שכה קרובה הייתה ללבו של לוי אשכול [...]. היו מוזמנים רמי מעלה ומרינה וקברניטי אומה, אך בצירי המדרכות נעדרו המוגי העם, שביטויי אהבתם לאיש וחיבתם הכנה נתגלו פתאום בהיוורע מותו. הייתה מעין יתמות במסע'.⁶⁹ זו הייתה החוויה שממנה ניסו המארגנים להימנע. בתגובה על כך התקבלה החלטה להכין תיקי מבצע המפרטים את סדרי הלוויותיהם של אישים ממלכתיים תחת השם 'חבצלת', והתיק שהוקרש לבן-גוריון כונה 'חבצלת א' (דרום)'. חשיבותו של התיק הייתה רבה במיוחד בשל המינימליזם בפרטי ההלוויה בצוואתו של בן-גוריון.

לקראת מותו רענן הצבא את התיק והתכנון היה מפורט ומדויק, כמבצע צבאי לכל דבר. ראש אכ"א-פרט, אלוף משנה אליהו שריר, שלח מברק שסוג 'סודי' ו'בהול' אל ראשי הלשכות והמטות, ואל המפקדות בדרום הארץ שהופקרו על הטקס, שכותרתו הייתה 'הנדון: פטירת מר דוד בן-גוריון'.⁷⁰ המסמך כלל לוח זמנים מפורט מרגע הצבת הארון במשכן הכנסת, צפירת דומייה במשך שתי דקות, סדרי המראת המסוקים מירושלים למדרשת שדה בוקר, הורדת הרגל לחצי התורן בכל יחידות צה"ל, מסדרי אבל ופקודת יום של הרמטכ"ל. במסמך נוסף, שכותרתו 'הנרון – חבצלת א' (דרום) – כוננות לביצוע', נקבע כי 'בעקבות הכרזת כוננות למבצע 'חבצלת א' (דרום), התקיימו ישיבות של ועדת השרים והועדה הבין משרדית לטכסים מיוחדים בהן הוחלט על ביצוע המבצע בהתאם למפורט בתיק 'חבצלת א' של אכ"א-פרט'.⁷¹

פירוט ההוראות לטקס היה מדויק וקפדני. כך, למשל, 'להטסת מסע הלוויה יוקצו 3 מסוקים "יסעור" להטסת האח"מים (95 איש) ומסוק אחד "סופר פרלון" להטסת הארון ומלווי הכבוד'. נקבע כי במסע ההלוויה האווירי 'ראשון ימריא המסוק שבו הונח הארון ומלווי. אחריו ימריאו יתר המסוקים בתדירות של כ-7-10 דקות'. המסמך הוכן בקפידה כה רבה עד שנוסח סעיף מיוחד הדרן בפרטי הנחת הזרים, חלוקתם והסרתם: '7 מבין הזרים הרשמיים יוכנו כפולים, מערכת אחת לטקס האשכבה ומערכת שנייה לטקס הקבורה בשדה בוקר'. נכתב מראש, תוך חשיבה על כל פרט, כי במסוק שיחזיר את האח"מים [במסמך המקורי המושג הוא אר"מים – אישים רמי מעלה] יוטסו גם סרטי הטלוויזיה. סעיף מסוים במסמך רן בלבוש החיילים, ובסעיף אחר נכתב כי 'המסע הרגלי יעבור בין שדרת (שתי שורות) צוערים (בלתי חמושים) שתתפרס לאורך המסע הרגלי – ממקום נחיתת המסוק ועד אחוזת הקבר'.

ההלוויה התנהלה בהתאם לתיק המוקדם שהוכן בשינויים מסוימים. החשוב שבהם עסק בהגבלת היקף ההלוויה מסיבות ביטחוניות, אם כי הללו לא הובהרו די צורכן. מימוש תכנית 'חבצלת' ביטא צורך ביורוקרטי למסר אירועים לאומיים במדינה הצעירה. תיק המבצע מיקם כל משרד ונושא תפקיד בטקס הענקת הכבוד האחרון למנהיג לאומי

66 עובר בן-עמ"י, 'אגדת בן-גוריון', מעריב, 3.12.1973.

67 מתוך הריוחה במעריב, 2.12.1973.

68 על המשמר, 2.12.1973.

69 נתן ריבון, 'ליקויים במסע הלוויה', הארץ, 3.3.1969.

70 מברק – 1541 בהול, 1.12.1973, גנזך המדינה (להלן: ג"מ), תיק 143.

71 מברק – 1334 מידי, 1.12.1973, שם.

והגדיר, למשל ררך האישים הנדרשים להשתתף ומספר זרי הפרחים, מהו הכבוד הראוי לנושא תפקיד ממלכתי.⁷² מבחינה זו הלווייתו של בן-גוריון משמשת מקרה בוחן מרתק לדרך שבה נוצרת 'מסורת מומצאת', המסתמכת על מסורות קורמות אך מתמוררת עם מצב חרש, ומבטאת בהסמלה את ערכיו של הלאום.⁷³

ח. מסע ההלוויה: מהפריפריה למרכז ובחזרה

כאשר ארם נפטר, הדרך שבה תיראה ההלוויה ויישמר זכרו היא לעתים פועל יוצא של רצונו וצוואתו; אך לעתים קרובות רצונו אינו מובא בחשבון. כאשר מרוב ברמות ציבורית, בווראי מנהיג לאומי, המרינה לעתים קרובות 'מנצלת' את טקס ההלוויה כדי להנחיל את הערכים החשובים לה, ומפקיעה את רמותו הן ממשפחתו ומקורביו והן מהנפטר עצמו. ברוגמה שהוצגה קורם, טקס ההלוויה של לנין כברית המועצות היה לפולחן מרינה המוני, בניגוד לבקשתו המפורשת, שנתמכה על ידי אשתו ורבים מתומכיו. מקרה בן-גוריון הוא במירה רבה הפוך, ומזכיר יותר את הלווייתו של שרל רה גול. השפעתו של המנהיג הייתה רומינגטית בקביעת מקום קבורתו, טקס ההלוויה וההנצחה שבאה לאחריה, לעתים קרובות בניגוד למתבקש באתוס הלאומי.

צוואתו של בן-גוריון, שנחתמה ב-20 במאי 1973, הופקדה ב-2 בנובמבר של אותה שנה בבית המשפט המחוזי בירושלים בירי שר המשפטים לשעבר, יעקב שמשון שפירא. ההתייחסות בה להלוויה הייתה מצומצמת: 'אבקש כי יביאו אותי לקבורה בנחלת הקבר במררשת שרה בוקר לצד קברה של פולה ז"ל. אבקש כי בעת הלווייתו וליד קברי לא ינשאו הספרים ולא יושמע ירי מטחי כבוד'. עם זאת, קביעת המקום והאיסור על ההספרים עיצבו הן את משמעותה של ההלוויה והן את הנצחתו.

ההחלטה להיקבר בשרה בוקר חייבה מסע הלוויה ארוך, מעין מסע צליינות שליווה את ררכו האחרונה של בן-גוריון. במותו חיקו מלווי הארון את המעשה שעשה בן-גוריון בחייו, התחילו את מסעם במרכז וסיימו אותו בפריפריה. השתיקה שכפה המת בצוואתו, שלא ינשאו הספרים, חייבה את המשתתפים להגות במשמעות האירוע מתוך הגיונו ומסלולו, ומנעה מאנשי ציבור לנכסו למטרותיהם. סביב ההלוויה, לפנייה ולאחריה, בעיתונים וברריו של אותה תקופה, היה ריון נרחב עליה ועל דמותו של בן-גוריון, אך

⁷² מאחורי תבנית 'חבצלת' הסתתרה דרמה חזרתית ופוליטית גרולה, שהיו לה גם צדדים רכילותיים: מי ייקח חלק באירוע ההיסטורי המבונן, קבורתו של אבי האומה החרשה, ומי יקבל אישור לעמוד היכן כטקס הלוויה. האחריות ניתנה לעוזרו הנאמן של בן-גוריון, חיים ישראלי, והוגדרה בפתקים בצורות ובצבעים שונים. שמענו על כך בראיונות שערכנו, אך לא מצאנו מסמכים כארכיונים על תהליכי ההחלטה אלה.

⁷³ על מסורת מומצאת ראו, Eric Hobsbaum and Terence Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983.

ההלוויה עצמה התאפיינה בדממה יחסית, פרט להקראה מוגבלת של טקסטים לאומיים ואמירות הספר רתיות.

בבוקר הוצא הארון מבית החולים תל השומר. החזן הצבאי הראשי אמר תפילת אל מלא רחמים והבן עמוס בן-גוריון אמר קריש. מסוק העביר את הארון אל קריית הממשלה. משם הוא הועבר על כתפיהם של אנשי משמר הכנסת אל המשכן. תחילה הוכנס הארון לטרקלין הכנסת, שם נערכה מעין הלוויה זוטא. את ההספרים (שנאסרו לפי הצוואה) החליף ביטוי לאומי: מנהל הרדיו, משה חובב, קרא קטעים ממגילת העצמאות. מאחורי הארון ניצב כר עם אותות ההצטיינות שבהם כובר על ידי מנהיגים עולמיים. שמונה מאנשי משמר הכנסת נשאו את הארון, מאחוריו דלקו שני לפירי זיכרון, משני צדיו עמרו ארבעה אנשי משמר הכנסת ושני רכנים צבאיים אמרו פרקי תהלים. על פני הארון עברו הנשיא, ראש הממשלה, שרים, חברי כנסת, ועוד משלחות רשמיות ואישים ידועים. נשמעה צפירת אבל.

כתב מעריב, דב גולדשטיין, הביע את התרשמותו מהטקס, וציין כי גם במותו הראה בן-גוריון את הדרך שעליה על העם ללכת:

היה זה טקס צנוע, מאורגן בצורה מכבדת, כאשר הרבר הגרול היחיר בו היה רוחו של האיש הרגול, אשר יצא לרכבו האחרונה [...]. למדנו לדעת ער כמה מעמר הפריה מרמם ומרגש יותר בלי הספרים ארוכים ומיגעים. כמה הור היה תחת זאת במזמורי התהילים של נעים זמירות ישראל, שנשאו ברוח הרעננה מעל ירושלים זו, שהרים סביב לה. גם בכך הורה הזקן את הדרך, בצוותו לכל ירעיפו עליו הספרים לרוב.⁷⁴

מסלול המעבר לציבור נפתח בשעה עשר בבוקר. העיתונים ריווחו שזרם המבקרים נמשך ללא הפוגה ושהררכים למשכן הכנסת היו פקוקות. העיתון דבר ריווח:

הם באו באלפים, בקבוצות וביחירים, זקנים נשענים על מקלותיהם וצעירים במדים ובלי מדים וכתות בתי ספר ומוריהם, תושבי ירושלים ואנשים מכל הארץ, ותיקים ועולים, אנשים, נשים וטף. הם הלכו בדומייה, והתעכבו רגע מול הארון והמשיכו בדרכם. ברחבת הכנסת שרר שקט מוחלט.⁷⁵

הערכות דיברו על רבע מיליון אזרחים שהגיעו לעבור על פני הארון. מעריב סיכם את היום, שהוקרש להכעת הכבוד של העם והמנהיגים אל בן-גוריון: 'המראה המרגש ביותר היה דווקא בשעות הערב, כאשר גשמים החלו לרדת, ורוח עזה נשבה על גבעת הכנסת – ובכל זאת, לא מש הקהל העצום ממקומו. אלפים הוסיפו לעמוד בתורים מתפתלים בקור צובט, ולא ויתרו על הפריה מהיהורי הגרול ביותר של רורינו'.⁷⁶ שבת סבת הרחר על משמעותה

⁷⁴ רב גולדשטיין, 'רכו האחרונה', מעריב, 4.12.1973 (להלן: גולדשטיין, דרכו).

⁷⁵ 'דבר' מיליון עברו על פני ארון בן-גוריון', דבר, 3.12.1973.

⁷⁶ 'זרם בלתי פוסק של נחליארים בא להיפרד מרור בן-גוריון', מעריב, 3.12.1973.

שדה בוקר, 3.12.1973
[צלם: יעקב סער, באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית]

בוקר. המקום היה מוקף בגדרות חבלים וחוטי ברזל, ויריעת בר שחורה גדולה הייתה קשורה לכניין הספרייה ובלטה למרחוק. אחרי שיצאו האוטובוסים, התייצבו שישה חיילי הרבנות הצבאית הראשית משני צרי הקבר הפתוח. הארון הגיע במסוק החמישי שנחת באמצע המדרשה, מלווה בשישה סגני אלופים וארבעה סגני ניצבים. אחריהם יררו בני המשפחה. בין המכובדים הראשונים שהגיעו לקבר הגשיא היו ראש הממשלה ויושב ראש הכנסת, אחריהם – שרי הממשלה ושאר המכובדים. פלוגת צנחנים דיגלה את נשקה. רק 150 איש הורשו להשתתף בטקס ההלוויה.⁷⁹ בשעה 13:20 התקרב לרחבה קומנרקר צבאי ועליו הארון. לירו עמדו במשמר כבוד אלופי צה"ל וניצבים כמשטרת ישראל. הקהל היה שקט. דגל הלאום הוסר מעל הארון, איש הרבנות הצבאית קיפל את הטלית שמתחתיו, והארון הורד לקבר. הרב הצבאי הראשי קרא פרק תהלים והבן עמוס אמר קדיש. מאחורי הקבר, בכיוון נחל צין נערמו מבעוד מועד סלי גומי שחורים מלאים בארמת המדבר. הם הועברו בידי חיילי הרבנות הצבאית מיד ליד, ותוכנם נשפך לתוך הקבר עד שכוסה הארון. החזן השמיע תפילה, זרי פרחים הונחו על הקבר. בכך תם הטקס, והאבלים פנו לשוב לביתם. כתב על המשמר התרשם מהדיוק הסימבולי של ההלוויה:

ירושלים, 2.12.1973
[באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית]

של ההתחברות העממית אל בן-גוריון, הקשר המודכב בין מנהיג למונהגים, כפי שבאה לידי ביטוי בטורים של מבקרים:

אולי הרגע היפה ביותר – להשתרך בתור הארוך המתפתל על גבעת הכנסת. הלילה בהיר, הכוכבים נוצצים, הקרקע והמרצפות חלחות מחזירות אורם. האד הנשף מחמת הקור מפיות העומדים בתור מדמה אותו לרכבת ענק, הנושפת במעלה ההר. גברים, נשים, זקנים וטף רחוקים זה בזה, וכל אחד בדרכו שלו מתייחד עם בן-גוריון והולך לחלוק לו כבוד אחרון. לכל אחד שמורה בלב פינה לבן-גוריון, אפילו לתינוק זה הנישא בידי אביו. מי יודע, אולי מרמה הוא שהזרקור מעל רחבת הכנסת הוא בן-גוריון ולכבודו עלתה המשפחה ממגדל-העמק, וכאשר יגדל התינוק ויהיה לאיש ייזכר תמיד באור הגדול.⁷⁷

למחרת בבוקר נשאו חמישה מסוקים את הארון ואת המכובדים אל טקס ההלוויה בשרה בוקר. כתב מעריב התפייט: 'שאון המסוקים המתרוטטים המחיש לקהל הדומם, כי בחיר האומה עזב לתמיד את עיר דוד שאהב'.⁷⁸ בצהריים הגיעו המסוקים למגרש הכדורגל של המדרשה, ואלהים הצטרפו חמישה אוטובוסים ועשרות תושבי המדרשה וקיבוץ שדה

79 דווקא לעיתון ידיעות אחרונות לא היה נציג. שנים לאחר מכן סיפר איתן חבר כיצד, כנציג העיתון בטקס, הזמין את האירוע, והדיווח שלו התבסס על האזנה לרדיו. לפי הדיווח שלו השתתפו בטקס רק 120 איש. איתן חבר, 'איך פיספסתי את בן-גוריון', ידיעות אחרונות, 7 ימים, 11.4.2008.

77 שבתי טבת, 'מלך מדבר', הארץ, 5.12.1973.
78 גולדשטיין, דרכו.

מעמד הקבורה בשרה בוקר היה בולו פשוט ושגב. הוא שיקף את ייחודה של מדינת ישראל, הקנה לו את המימד ההולם את המדינה ואת מורה רכה. הנוף המדברי הישרה על הכל אוירת קדומים של בראשית חלוצית והדגיש את הבדידות, נחלת העם וטבע המנהיג המת. מיעוט המשתתפים העניק לטכס אינטימיות ופרטיות 'לאומית', החיילים היפים והחיילות החינניות ביטאו משהו מן העתיד, מן הצמיחה, שיוצגו גם על-ידי עצים וירק מעטים ועל-ידי בניינים המצטיירים באופק. אמירת הקדיש על-ידי הבן עמוס 'לאבא ולאמא' העניקה להתכנסות הממלכתית את הנימה האנושית הבר-רמית שלה זכאי, יותר מזה, בה חייב אפילו מנהיג מודם מעם.⁸⁰

לא הייתה זו אמנם ההלוויה הראשונה של ראש ממשלה ומנהיג בישראל, אך הדפוסים הפורמליים טרם נקבעו, ובתוצאה מכך עלו טענות עקרוניות סותרות; מצד אחד נטען שמה שנעשה היה יותר מדי, ומצד שני שלא נעשה די. אישה התייחסה לקירבה למלחמה והפנתה, בניסוח מעט מסודר, את השאלה הבאה לראש הממשלה: 'האם היה צורך, הגיוני שאמהות ונשים שבולות, שכניהם נפלו לא תעמודנה לזכרו של בן-גוריון בעוד שלא עמדו לזכרו של בנם שנפל למען המולדת?'⁸¹ היא זכתה לתשובה פורמלית מלשבת ראש הממשלה: 'אין לצפידה לזכרו של בן-גוריון כל קשר, ובמובן שאין היא באה להמעיט, חס וחלילה, מזכר יקירינו ובנינו'.⁸² בנגד הביקורת כי טקס ההלוויה היה מבוכר עד כדי חוסר רגישות לנופלים בקרב, הייתה גם ביקורת הפוכה. במכתב אל שמואל אלמוג, מנכ"ל רשות השידור, התדעם המלונאי יקותיאל פדרמן שלאחר ההורעה על פטירת בן-גוריון נמשכו השידורים כפי שתובננו מדאש, כולל ראיון עם ראש הממשלה, גולדה מאיר. הוא זעם על כך וטען כי מן הראוי היה 'להפסיק את השידורים לזמן מסוים או לנגן מוזיקת אבל בשגדול מנהיגי הדורות של עם ישראל נפטד [...]'. אנו יכולים ללמוד מעמים קטנים בעולם, כיצד הם נותנים כבוד למנהיג שהולך לעולמו'.⁸³ בבלל, הטקס שנתן אפשרות לרבים לחלוק כבוד אחרון אך בה בעת כיבד את צוואתו של המת, התקבל בהסכמה ובשביעות רצון. אוירתו המבוכרת שהייתה קשורה להימנעות מהספרים שבפה בן-גוריון, הייתה לרצון רוב הצופים.

אולי ההיבט המשמעותי ביותר של ההלוויה היה נובחותם הבולטת של שני גופים, הצבא והרבנות, שנעדרו מצוואתו של בן-גוריון. למדות חשיבות הממלכתיות בתפיסתו, ומניה וביה מרכזיות הצבא בחזון זה, לא הזכיר בן-גוריון את הצבא בסובן וזכרון שלו. אם

בן לגבי הצבא, על אחת כמה וכמה כך לגבי הרבנות, שבמקרה זה תפקידה נגזר מהנחות היסוד של הטקס היהודי. חילוניותו של בן-גוריון הייתה נדבך מרכזי בהשקפת עולמו (אף המשיחיות בהשקפת עולמו הייתה מחולנת). אם הגיע להסדרים עם הרבנות, היה זה פרי אילוצים פוליטיים ולא עקב השקפה פוזיטיבית.⁸⁴ מקומם הדומיננטי של הצבא והרבנות בטקס מלמד רבות על תפקידם המרכזי של המיליטריזם ושל התאוקרטיה בעיצוב הסדר הסימבולי של המדינה בעשורים הראשונים, תפקיד שימשיך לעצב את המיתוסים הלאומיים בשנים הבאות.⁸⁵

ט. השתיקה, תחליפיה ומשמעותה

כותבי ההיסטוריה ומחברי ביוגרפיות על בן-גוריון לא תיארו, ובוודאי לא הרחיבו, בנושא ההלוויה. הביוגרף מיכאל בר-זוהר, באפילוג קצר, 'קול הרממה', לשלושת הכרבים הגדולים שכתב, הקדיש לאירוע שודות קצרות: 'ההלוויה נערכה בדומיה, שהיתה חזקה ומסעירה יותר מכל נאום, קינה והספד. ומשתם הטקס והאבלים הלכו לדרכם, נותרו שני הקברים לברם – שני גושי אבן מסותתת, משקיפים מראש צוק מדברי אל נוף האלמוות של נחל צין'.⁸⁶ בר-זוהר זכר וציין את הדומייה, והאפקט התחזק כשהוא התייחס לשני הקברים הבודדים שנותרו במדבר השומם והדומם. תיאורו מתאים לרושם של צופים אחרים. המשתתפים בהלוויה ציינו את ההשפעה שהייתה לצו השתיקה. כתב מעריב, לדוגמה, חש מוגבל על ידיה: 'פתאום אתה רוצה להגיד משהו. מתבקש לך, מזדעק לך. דק לומר לו: "שלום בן-גוריון"'. דק להפרד. דק מילה אחת. אבל אסור. הכל שותקים. שבך ציווה האיש. רק רוח חרישית נוהמת'.⁸⁷

למרות זאת, בתיאורי ההלוויה והקבורה במשך שני הימים שבהם נערכו אפשר להבחין כי לא הייתה שתיקה או שהיא לא הייתה מלאה. הטקסים היו בעלי אופי יהודי-רתי, ואל תוך הדיק שנבע מהשתיקה שציווה בן-גוריון נכנסו בעיקר רוברים רתיים. לעתים היה זה הטקסט הקנוני הדתי, למשל הרבנים הראשיים שקראו מתהלים, ספר המיוחס לדוד המלך,

84 על בן-גוריון והרת ראו, למשל, צבי צמרת, 'בן-גוריון, ה"שולחן ערוך" וה"שולחן" החרש: לשורשי המתח בין בן-גוריון ובין היהדות הרתית', בתוך: אבי שגיא ורב שורץ (עורכים), מאה שנות ציונות רתית, רמת גן 2003, כרך ג, עמ' 401-420; רון-יחיא, ממלכתיות; דוד אוחנה, 'משיחיות חילונית בתיאולוגיה פוליטית: המקרה של דוד בן-גוריון', בתוך: בריסטוף שמירט ואלי שינפלד (עורכים), האלוהים לא ייאלם דום: המודדנה היהודית והתיאולוגיה הפוליטית, ירושלים 2009, עמ' 204-225; אשר כהן, הטלית והרגל: הציונות הדתית וחזון מדינת התורה בשנות המדינה הראשונות, ירושלים 1998.

85 על הרת במרכיב אינהרנטי בציונות ראו, למשל, אביעזר רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחיות, ציונות ודיקלים דתי בישדאל, תל-אביב 1993; ברוך קימרינג, 'רת, לאומיות ודמוקרטיה בישראל', זמנים, חוב' 50-51 (1994), עמ' 116-131.

86 בר-זוהר, בן-גוריון, כרך ג, עמ' 1604.

87 גולרשטיין, דרכו.

80 פלגי, מנהיג.

81 12.1973, אב"ג, 6471/201.

82 שם.

83 מכתב פדרמן לאלמוג, 12.12.1973, אב"ג, 6471/201.

וכך הציבו במשתמע את דוד בן-גוריון בהקשר דתי. היו תפילות קדיש ואל מלא רחמים. זכות הריבוי, שנלקחה מתומכיו החילוניים, ניתנה לדוברים רתיים שהעניקו משמעות משלהם לרמותו של ראש הממשלה.

רב בית החולים הרסה, הרב יעקב רוקובסקי, ספר: 'אבר למדינת ישראל אדריכלה, מחוללה וקברניטה'. בהספרו קשר את פרשת השבוע לפטירת בן-גוריון, ברברו על סולם יעקב, שגליו על הקרקע וראשו בשמים. 'נרמה לי שדוד בן-גוריון הוא האיש אשר נשתל בדורנו מאת ההשגחה העליונה להגשים רעיון זה. בהנהגתו הראה לעם שאפשר להיות מוצב ארצה וגם להגיע למטרות עליונות ביותר, שמיימות, לעידן של גאולה שלישית, שחרור הארץ, כינון ממשלת ישראל וקיבוץ גלויות'.⁸⁸ הוא העניק לבן-גוריון מעמד הנוכח מפגישתו עם אחד ממנהיגי היהדות החרדית, והעניק גירסה משלו למפגש המפורסם בין בן-גוריון לחזון-איש:

בן גוריון זכה לנשמה עילאית גדולה, וכך העיר עליו גאון הרור, בעל החזון איש זצ"ל. אחרי הפגישה המפורסמת, שהיו סגורים כמה שעות, והוחלט ביניהם שלא לפדסם שום דבר מסיכומי פגישתם ושישאר סוד כמוט ער בוא המשיח. זכורים לי שני הרברים. בן-גוריון בצאתו אמר לכתבים: 'ראיתי כאן לפני ארם אשר הוא מוצב ארצה וראשו מגיע השמיים'. והחזון איש אמר למקורביו: 'יצא ממני איש עם נשמה גדולה'. היהדות הדתית חייבת לו רבות. הוא הניח יסודות לאפשר חיים משותפים בין רתיים ללא רתיים.⁸⁹

תוצאת הלוואי של השתיקה הייתה שהלווייה קיבלה נופך דתי מובהק, והדתיות שלה אף הורגשה. כותרת כתבתו של כתב מעריב, הייתה: 'בתפילה נפרדה עיר דוד מבן-גוריון'.⁹⁰ בהלווייה היו מרכיבים חילוניים ולאומיים. למשל, הקראה ממגילת העצמאות או מדברי בן-גוריון, וכמובן תפקידו המרכזי של הצבא. ספק אם בן-גוריון רצה שהוויתור על ההספרים יקנה צבע דתי חזק במיוחד, אך היה זה תוצר לוואי כמעט הכרחי בהקשר של התנהלות הלוויית בישראל, ושל השתיקה שגזר על תומכיו ועל ראשי המדינה.⁹¹ השתיקה העידה יותר מכול על היעדר (חילוני), ריק שאליו פלשו טקסטים קנוניים ולא קנוניים שהחילוניות הישראלית הצעירה לא גיבשה להם עדיין תחליף ראוי.

88 אב"ג, 6471/20.

89 שם.

90 יהושע ביצור, 'בתפילה נפרדה עיר דוד מבן-גוריון', מעריב, 4.12.1973.

91 בעוד שבטקס ההלווייה ניבסה הציגות הדתית את בן-גוריון, מאז הוא מנובס בחזרה באזכרות הנערבות ביום השנה במדרשת בן-גוריון. באשר מצוות האיסור לשאת הספרים הוסדה מעל הדוברים, ואליהם מצורפים קטעי קריאה ושירים של מקהלת צה"ל. כך מעוצבת דמות לאומית המטילה את צלה על הביטויים הדתיים שהצטמצמו בטקסים השנתיים, ונותרו מהם דק הקדיש ואמידת אל מלא רחמים.

ראוי להקדיש מחשבה נוספת למשמעותה של השתיקה שבפה בן-גוריון על ההלווייה. אפשר לדאות בה ממד מתנשא, הרומז כי מנהיגי הזמן, שבן-גוריון המעיט בהערבתם, עד לא מזמן יריביו הפוליטיים המרים, אינם ראויים להספידו. אחד הצופים ראה בשתיקה ביטוי למעמד הגיוגרפי של בן-גוריון ממעמד של פוליטיקאי בן-תמותה לדמות מיתית, הנישאת מעל לסבסובים הקטנוניים של הפוליטיקה בת-הזמן:

הדממה הזאת זעקה. האלם הזה, שגזר דוד בן-גוריון ז"ל, על החולקים לו כבוד אחרון – לא לנאום, לא להספיד, לא לקונן – דיבר אתמול בחלקת הקבר של פולה ודוד בן-גוריון בשדה בוקר, יותר מבל הנאומים. לא רק מילים חודרות ללב. גם הדומייה מפלסת לעצמה ררבים.

אחרות השתיקה. הכל שותקים. האם לזה נתכוון בן-גוריון? ההיה זה מניצוצות גאונותו? שלפי שהדיבורים הרבים עליו ועל אישיותו ועל דרכו ועל מלחמותיו, הקטנות וגדולות, נתלוה אליהן לא מעט פילוג ופירוד לבבות, ביקש שבדרכו האחרונה, לפחות, תלווה אותו השתיקה המאחדת.⁹²

מדוע תבע בן-גוריון כי לא יישמעו הספרים בהלווייה, וכך תהפוך הדממה לחוויה המכוננת של הסתלקותו מן העולם? לפנינו שוב משחק בין תפיסת ההנצחה המיתית של בן-גוריון לבין ההיגיון של המדינה והבידורקרטית. בן-גוריון ניסה לעצב את דמותו במסגרת מיתית רחבה, שתחבר אותו אל ההיסטוריה הלאומית המונומנטלית. להסדרי ההלווייה התייחס כשוליים, הוא לא חפץ להתחבר עם פוליטיקאים בני התקופה או עם החברה הישראלית האבלה. נאומים שהיו מציינים את רמותו בהקשרים בני הזמן היו פוגעים ביסוד המיתי של ההלווייה ויוצרים אלטרנטיבה פרשנית לרמותו ההיסטורית. חשיבותה של השתיקה נבעה מהיעדרו של דיבור אלטרנטיבי. דיבור כזה של המימסד הפוליטי והבידורקרטי יוצר רוטיניזציה של האבל. כאשר ניסה בן-גוריון לעצב הנצחה חלוצית, המתבוננת אל המסלול שעברו בני ישראל בדרכם ממצרים ומאתגרת את החברה הישראלית במבט ביקורתי על מעשיה ומחלליה, הספרים קונטקסטואליים יכולים היו למשוך את תשומת הלב מהמסד המרכזי אל ההווה הפוליטי.

על קברו של בן-גוריון, שאותו עיצב הפסל עזרא אוריון, נחרטה, פרט לתאריכי הלידה והפטירה, רק שנת עלייתו לארץ.⁹³ התפקידים הפורמליים הבכירים שמילא, ראש ממשלה ושר ביטחון, אינם מופיעים בכיתוב על המצבה. בכך ביקש להדגיש וללייח את חשיבות עלייתו לארץ ישראל: מבחינתו, זהו תאריך הולדתו האמיתי. הרגשה זו תואמת את השקפת עולמו על מרכזיותה של ארץ ישראל, השקפה שביטא בניסוח שתרם למגילת העצמאות: 'בארץ ישראל קם העם היהודי, בה עוצבה דמותו-הרוחנית, הרתית והמדינית'. ציון שנת העלייה לארץ על הקבר הייתה דרכו להעניק למותו משמעות מיתית, לעצב

92 גולדשטיין, דרכו.

93 כך נכתב גם על קברה של פולה, ואיננו יודעים אם היה זה לרוחה.

מעין הגיוגרפיה עצמית, בכורבו את הביוגרפיה הייחודית שלו עם הביוגרפיה הלאומית המונומנטלית. בוונתו זו, הברורה בכיתוב שעל הקבר, תקפה גם בבפית השתיקה על מסע ההלוויה.

י. המבט הביקורתי של האב המייסד

כביוגרפיה על ברל בצנלסון תוארה דרכו האחרונה. התיאור מסתיים במילים הבאות: 'במשך 35 השנים שחלפו מאז הלבו לעולמם רבים וטובים; אולם אותה תחושת האבל על אבירה שאין לה שילומים, לא שבה. לאחר שנים אמר סופר עברי, שהיה אז צעיר לימים: הייתה זו ההלוויה האחרונה, שאנשים הצטערו בה באמת'.⁹⁴ אפשר להתווכח אם האמירה הזאת, המיוחסת לאלבסנדר סנר, נכונה. כהלווייתו של בן-גוריון הושמעו ביטויים רבים על אובדן דמות היסטורית מכוננת, וניכרה תחושת היתמות הקולקטיבית. עם זאת הביטויים של צער, של אבל ושל כאב היו מעטים, ולרוב ביטאו שגרת ריבור. ביטויים בגון אלה נאמרו כהלווייתו של פולה בן-גוריון הן מפיו של בעלה והן מאלה של המספידים. אך הלווייתו של דוד בן-גוריון הייתה אירוע בעל משמעות לאומית והיסטורית, והוא הובן כבזה בזמנו. הרגשות (במידה שהיו) הורחקו לקרן פינה; את מקומן תפסה הממלכה. בן-גוריון ניסה לעצב את מקומו בהיסטוריה המיתולוגית של העם בניסיון, שהצליח בחלקו, לנטרל מערכות משמעות אלטרנטיביות שהציגו את מותו בהקשרים שבהם לא חפץ. התבונן שלו התייחס לזמן הארוך המיתולוגי תוך הקרבה של הזמן הקצר הפוליטי. כאדם אשר טיפח מיתוסים במהלך חייו והבין היטב את שימושיהם, הוא בחר להרחיק את עצמו מהפוליטיקה היומיומית ולאסור על אחרים לרבר עליו ובשמו. המוטיבים שהיה חשוב לו להדגישם כהלוויה ובקבורה היו זיקת האומה אל עברה המיתית, זיקה שהובלטה באמצעות המראה של נחל צין; החלוציות המתמדת בדרך חיים ההולכת כל העת אל אתגרים חדשים; חשיבותו של הנגב (ההליכה דרומה, אם לעשות פרפרזה על דבריו של פרדריק טרנר) והעיקרון המורניסטי של הפרחת השממה.

עקרונות אלה היו אנכרוניסטיים כבר בחייו של בן-גוריון, והוא נדחק לשוליים שרבים ראו אותם כפסטיים בשנותיו האחרונות. רגע המוות היה שיבה זמנית של ישראל אל המנהיג ותורתו, ובן-גוריון שאף להשתמש ברגע מוגבל זה במיטב יכולתו. הוא הצליח לקבע את המשמעות שבה עובד מותו וקברו, אך הוא נכשל במוותו, כפי שנכשל בשנותיו האחרונות בשלטון בעיצוב הנתיב שבו תלכנה החברה והמדינה. ההתחברות אל העבר המיתי הקרום אינה כוללת בישראל של היום. החלוציות הפכה לאות מתה ומעוררת תחושות של ביטול ולגלוג. הנגב והפריפריה הישראלים לא השתנו הרבה. כפי שהוא עצמו הלך לספר ובשנותיו האחרונות נותר בפריפריה מוזנחת, חסר כוח השפעה של ממש, כך קברו הוא את שורשיו לבקר בו, אך מעטים מגשימים את התביעה החלוצית שהוא

מבטא. פעם בשנה, ביום הזיכרון הממלכתי, באים מנהיגי ישראל אל הקבר והטקסט החוזר לעייפה ברבריהם הוא נגטיבי ופוזיטיבי בה בעת: נגטיבי בכך שלא מילאו את צוואתו, ופוזיטיבי בהתחייבותם לעשות זאת בעתיד. בבחירתו להיקבר הרחק מהמרכז הפוליטי הישראלי הציב עצמו בן-גוריון בעין הביקורתית הגדולה, המתכוננת במנהיגי ישראל ושופטת את מעשיהם. כישירות נדירה לאירועים מעין אלה, אך בשפה שנשמעת כבר אנכרוניסטית, ביטא זאת ראש הממשלה אהוד ברק בטקס של שנת 2000: 'שנה אחר שנה מטריח "הזקן" את צמרת המדינה לבאן, לחלקת הקבר הניצבת מול הישימון [...] שנה אחר שנה יבואו לבאן מנהיגי המדינה למסור דין וחשבון. עלינו במנהיגים לדבוק בדרכו של בן-גוריון. הגידו בן לזקן'.⁹⁵

אלא שרוב מנהיגי המדינה אמרו באופן מעשי לא למורשתו של 'הזקן'. יחד עם קבורתו הפיזית של המנהיג, נקברה גם משנתו. ההלוויה הייתה הבזק שהאיר שוב לרגע את תפיסתו החלוצית והממלכתית, בניסיון אחרון לבפות סדר יום על חברה שנטשה מזמן את דרכו. בתוך ארבע שנים מהלווייתו הוכתרה בהצלחה מהפכת הנגד של מיגזרים נרחבים בחברה הישראלית – המחנה הרביזיוניסטי, הציונות הדתית, החרדים והמזרחים – שחשו מנוכרים לממלכה שבונן. הם קראו תיגר על היומרה האוניברסלית שבחזונו הממלכתי, ובה בעת ביקשו להדגיש את תרומתם הפרטיקולרית ללאום. אולי באופן דיאלקטי הייתה מהפכת הנגד הזו רווקא ניצחונה הגרול של הממלכתיות, פרי חזונו של בן-גוריון: קבוצות חברתיות נרחבות צורפו אל הפרויקט הישראלי הדמוקרטי המתהווה ונצפרו בו, כל אחד בדרכו. ביום השנה הרביעי ניצב מול קברו ראש הממשלה החדש אז, מנחם בגין, יורשו המוצהר של זאב ז'בוטינסקי, שניהם יריביו ההיסטוריים המרים, והכריז: 'במקום הדגל הבריטי המורד [בן-גוריון] הניף את נס התקומה של עצמאות ישראל'.⁹⁶ בכך סימן בגין, בעורמת היסטוריה אופיינית, שגם השינויים המפליגים שחלו בחברה הישראלית חוסים תחת הכנפיים הסימבוליות של המנהיג המייסד.

החפיפה המקרית בין ההלוויה למלחמת יום הכיפורים סימלה את התכונות של החברה הישראלית תוך ברי פרידה מהאב המייסד. אפשר לראות את הלווייתו של בן-גוריון גם כטקס מעבר סימבולי של מדינת ישראל מחברה אידאולוגית, מגויסת וקולקטיבית, לחברה מופרטת, מקוטבת ונעדרת חזון משותף. אפשר לומר כי רבים מעקרונותיו המקורשים של בן-גוריון ידרו לקבר יחד עמו.

95 אורי בינר, 'הבל פוליטי', זמן הנגב, 8.12.2000; עודד בר-מאיר וגל לוינסון, 'עלינו לדבוק בדרכו', כל הנגב, 8.12.2000.

96 במאמר זה לא ביקשנו לעמוד על הדינמיקה של מקומו של בן-גוריון בתורעה הציבורית. בהקשר זה, נקודה מעניינת היא הלגיטימיות ההולכת וגוברת של בן-גוריון רווקא כמחנה הימין, שבאה לירי ביטוי ברבריו של בגין בטקס הקמת הליבור בספטמבר 1973, על 'חלמירי' בן-גוריון ותלמידיו וזבוטינסקי'. שלמה גבעון, 'מנחם בגין בשדה בוקר: מעלה זיכרו של בן-גוריון', מעריב, 17.11.1977.